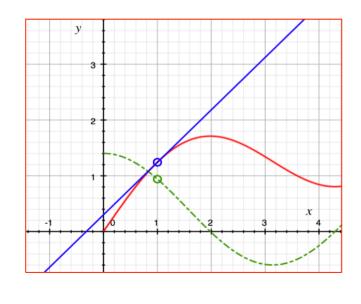
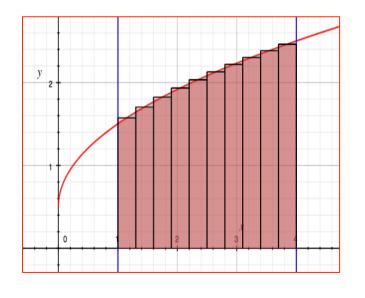
FYSIIKAN MATEMAATTISET MENETELMÄT FYSP111, M1: Derivointi ja integrointi

Luentomateriaali, k. 2012

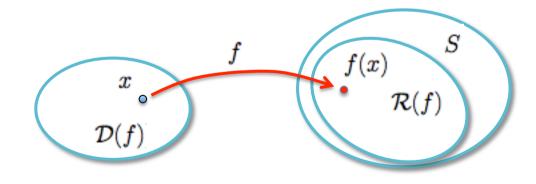
Markku Kataja

1: JOHDANTO Reaaliluvut, koordinaatistot, yhtälöt, funktiot

Kurssikirjan luku P. 'Preliminaries', osin luku 3

Many of the most fundamental and important "laws of nature" are conveniently CHAPTER expressed as equations involving rates of change of quantities. Such equations are called differential equations, and techniques for their study and solution are at the heart of calculus. In the falling rock example, the appropriate law is Newton's Second Law of Motion: Preliminaries force = mass $\times$ acceleration. The acc Reaaliluvut: Reaaliluvulla voidaan esittää ns. skalaariarvoisten fysikaawhich i lines, or listen suureiden arvo (annetuissa yksiköissä). Esim: lämpötila, paine, traced of concep the geo vauhti. geomet Bo operatio Chapte T = 298.13 K, p = 101.3 kPa, u = 80 km/h called P needed ortant Toptions nd, in Reaaliluvut $\mathbb{R}$ sisältävät: with -Luonnolliset luvut $\mathbb{N} = 1, 2, 3, ...,$ your -Kokonaisluvut $\mathbb{Z} = ... - 2, -1, 0, 1, 2, ...$ -Rationaaliluvut $\mathbb{Q} = \{\frac{n}{m} | n, m \in \mathbb{Z}, m \neq 0\}$, esim. $\frac{1}{2}, -\frac{152}{21}, \dots$ nbers Siis: $\mathbb{N} \subset \mathbb{Z} \subset \mathbb{Q} \subset \mathbb{R}$ Reaaliluvut, jotka eivät ole *rationaalilukuja*, ovat **irrationaalilukuja** es on s; we $(\mathbb{IR})$, esim. $\sqrt{2}, \pi, \dots$ erns. line, ither the real number system or, equivalently, the real line 1 1 2 Figure P.1 The real line The properties of the real number system fall into three categories: algebraic properties, order properties, and completeness. You are already familiar with the algebraic properties; roughly speaking, they assert that real numbers can be added,

2

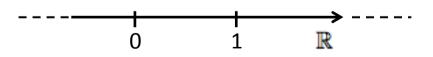
Reaalilukujoukkoon liittyviä määrittelyjä ja aksioomia

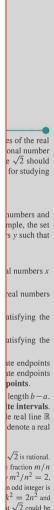
- $\mathbb{R}$:ssä on määritelty aritmeettiset binäärioperaatiot "+" ja "·", jotka toteuttavat 'normaalit' laskulait (vaihdanta- liitäntä- ja osittelulait). - $\mathbb{R}$:ssä on 0 -alkio ja 1 -alkio, jotka ovat + ja · -operaatioiden neutraalialkiot: $x + 0 = x, 1 \cdot x = x$.

-R:ssä on määritelty unaarioperaatiot "-" (vastaluku) ja "·⁻¹" (käänteis-luku): x + (-x) = 0 ja $x \cdot x^{-1} = 1$ ($x \neq 0$)

- $\mathbb{R}$ on järjestetty joukko, ts. relaatiot >, <, $\leq$ ja $\geq$ on hyvin määritelty. - $\mathbb{R}$ toteuttaa *täydellisyysaksiooman*, jonka mukaan jokaisella $\mathbb{R}$:n ei-tyhjällä ylhäältä rajoitetulla osajoukolla on ns. *pienin yläraja* eli *supremum*.

Täydellisyysaksioomasta seuraa, että $\mathbb{R}$:ssä ei ole 'aukkoja' (kuten $\mathbb{N}$:ssa, $\mathbb{Z}$:ssa ja $\mathbb{Q}$:ssa). Jokaisen suppenevan reaalilukujonon raja-arvo on myös reaaliluku. Aritmeettisena joukkona $\mathbb{R}$ muodostaa järjestetyn *lukukunnan*. Graafisesti $\mathbb{R}$:aa kuvaa reaalilukusuora eli *reaaliakseli*:

ere can be no

 $= 1.\overline{32}$ and y expressing

The symbol $\implies$ means

Note

numb is reve

to und at leas

 $x \le y$ exists denote

the re much impor

in Ap studie infinit

(i) th (ii) th (iii) th

that a

"implies."

subtracted, multiplied, and divided (except by zero) to produce more real numbers and that the usual rules of arithmetic are valid. The *order properties* of the real numbers refer to the order in which the numbers

appear on the real line. If x lies to the left of y, then we say that "x is less than y" or "y is greater than x." These statements are written symbolically as x < y and y > x, respectively. The inequality $x \le y$ means that either x < y or x = y. The order properties of the real numbers are summarized in the following rules for inequalities: **EXAMPLE 1** Show that each of the numbers (a) $1.323232\cdots = 1.\overline{32}$ and (b) $0.3405405405405\ldots = 0.3\overline{405}$ is a rational number by expressing it as a quotient of two integers.

(a) Let y = 1.323232 Then y = 1 = 0.323232

[a, b]

Solution

Reaaliakselin **väli** on R:n osajoukko joka: -sisältää vähintään kaksi pistettä (reaalilukua)

-jos luvut a ja b kuuluvat ko. osajoukkoon ja a < b, niin jokainen luku x, jolle a < x < b kuuluu siihen.

Välin päätepiste voi kuulua ko. väliin tai olla sen ulkopuolella. Puhutaan avoimesta, suljetusta ja puoliavoimesta välistä. Merk: suljettu väli [a, b], avoin väli (a, b) ja puoliavoimet välit [a, b) (vasemmalta suljettu, oikelta avoin väli) ja (b, a] (vasemmalta avoin, oikealta suljettu väli). Huom: muunkinlaisia merkintätapoja käytetään.

(b) repeating, that is, ending with a string of digits that repeats over and over, for example, 23/11 = 2.090909... = 2.09. (The bar indicates the pattern of repeating digits.)

Real numbers that are not rational are called irrational numbers.

interval $(-\infty, \infty)$ is the real line

a

is an interval, denoted by $(-\infty, \infty)$. The symbol ∞ ("infinity") does *not* denote a real number, so we never allow ∞ to belong to an interval.

¹ How do we know that $\sqrt{2}$ is an irrational number? Suppose, to the contrary, that $\sqrt{2}$ is rational. Then $\sqrt{2} = m/n$, where *m* and *n* are integers and $n \neq 0$. We can assume that the fraction m/n has been "reduced to lowest terms"; any common factors have been cancelled out. Now $m^2/n^2 = 2$, so $m^2 = 2n^2$, which is an even integer. Hence *m* must also be even. (The square of an odd integer is always odd.) Since *m* is even, we can write m = 2k, where *k* is an integer. Thus $4k^2 = 2n^2$ and $n^2 = 2k^2$, which is even. Thus *n* is also even. This contradicts the assumption that $\sqrt{2}$ could be written as a fraction m/n in lowest terms; *m* and *n* cannot both be even. Accordingly, there can be no rational number whose square is 2.

it as a quotient of two integers.

(a) Let x = 1.323232... Then x - 1 = 0.323232... and

(b) Let v = 0.3405405405 Then 10v = 3.405405405

Therefore, 99x = 131 and x = 131/99.

100x = 132.323232... = 132 + 0.323232... = 132 + x - 1.

EXAMPLE 1

Solution

subtracted, multiplied, and divided (except by zero) to produce more real numbers and that the usual rules of arithmetic are valid.

The order properties of the real numbers refer to the order in which the numbers appear on the real line. If x lies to the left of y, then we say that 'x is less than y'' or 'y is greater than x.'' These statements are written symbolically as x < y and y > x, respectively. The inequality $x \le y$ means that either x < y or x = y. The order properties of the real numbers are summarized in the following *rules for inequalities*:

Rules for inequalities

If a, b, and c are real numbers, then: 1. $a < b \implies a + c < b + c$

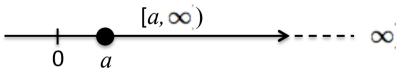
The symbol $\implies$ means "implies."

Ääretön (merk. ∞):

Merkintä $x \to \infty$ tarkoittaa, että luku x kasvaa rajatta, ts. sitä voidaan pitää suurempana kuin mikä tahansa annettu reaaliluku. Samoin $x \to -\infty$ tarkoittaa, että luku x vähenee rajatta, ts. sitä voidaan pitää pienempänä kuin mikä tahansa annettu reaaliluku.

Huom: vaikka ∞ ei itse ole reaaliluku, merkitään usein esim. $[a, \infty)$ tarkoittaen (puoli)ääretöntä väliä $\{x | x \in \mathbb{R}, x \ge a\}$.

Väli $(-\infty, \infty) = \mathbb{R}$.

(b) repeating, that is, ending with a string of digits that repeats over and over, for example, 23/11 = 2.090909... = 2.09. (The bar indicates the pattern of repeating digits.)

Real numbers that are not rational are called *irrational numbers*.

¹ How do we know that $\sqrt{2}$ is an irrational number? Suppose, to the contrary, that $\sqrt{2}$ is rational. Then $\sqrt{2} = m/n$, where *m* and *n* are integers and $n \neq 0$. We can assume that the fraction m/n has been "reduced to lowest terms"; any common factors have been cancelled out. Now $m^2/n^2 = 2$, so $m^2 = 2n^2$, which is an even integer. Hence *m* must also be even. (The square of an odd integer is always odd.) Since *m* is even, we can write m = 2k, where *k* is an integer. Thus $4k^2 = 2n^2$ and $n^2 = 2k^2$, which is even. Thus *n* is also even. This contradicts the assumption that $\sqrt{2}$ could be written as a fraction m/n in lowest terms; *m* and *n* cannot both be even. Accordingly, there can be no rational number whose square is 2.

Show that each of the numbers (a) $1.323232 \cdots = 1.32$ and

(b) $0.3405405405... = 0.3\overline{405}$ is a rational number by expressing

4 PRELIMINARIES

It is important to remember that

 $\sqrt{a^2} = |a|$. Do not write

|x - y| = distance from x to y

know that $a \ge 0$.

Figure P.6

 $\sqrt{a^2} = a$ unless you already

The Absolute Value The **absolute value**, or **magnitude**, of a number x, denoted |x| (read "the absolute value of x"), is defined by the formula

 $|x| = \begin{cases} x & \text{if } x \ge 0\\ -x & \text{if } x < 0 \end{cases}$

The vertical lines in the symbol |x| are called **absolute value bars**.

EXAMPLE 6 |3| = 3, |0| = 0, |1|

Note that $|x| \ge 0$ for every real number x, at find it confusing to say that |x| = -x when is positive in that case. The symbol $\sqrt{a}$ a of a, so an alternative definition of |x| is |x|

Geometrically, |x| represents the (non line. More generally, |x - y| represents the x and y on the real line, since this distance 0 (see Figure P.6):

 $|x - y| = \begin{cases} x - y, & \text{if } x \ge y \\ y - x, & \text{if } x < y. \end{cases}$

	x - y	
0		x - y

The absolute value function has the follow

Properties of absolute values

1. $ -a = a $. A number and its ne
2. $ ab = a b $ and $\left \frac{a}{b}\right = \frac{ a }{ b }$. The
of two numbers is the product (or
3. $ a \pm b \le a + b $ (the triangle sum of or difference between num their absolute values.

The first two of these properties can be che of a or b is either positive or negative. The because $\pm 2ab \le |2ab| = 2|a||b|$. Therefore, we have

 $|a \pm b|^{2} = (a \pm b)^{2} = a^{2} \pm 2ab + b^{2}$ $\leq |a|^{2} + 2|a||b| + |b|^{2} = (|a| + |b|)^{2},$

and taking the (positive) square roots of both sides we obtain $|a \pm b| \le |a| + |b|$. This result is called the "triangle inequality" because it follows from the geometric fact that the length of any side of a triangle cannot exceed the sum of the lengths of the other two sides. For instance, if we regard the points 0, *a*, and *b* on the number line as the vertices of a degenerate "triangle," then the sides of the triangle have lengths |a|, |b|, and |a - b|. The triangle is degenerate since all three of its vertices lie on a straight line.

SECTION P.1: Real Numbers and the Real Line 9

Equations and Inequalities Involving Absolute Values

The equation |x| = D (where D > 0) has two solutions, x = D and x = -D: the two points on the real line that lie at distance D from the origin. Equations and inequalities involving absolute values can be solved algebraically by breaking them into cases according to the definition of absolute value, but often they can also be solved geometrically by interpreting absolute values as distances. For example, the inequality |x - a| < D says that the distance from x to a is less than D, so x must lie between a - D and a + D. (Or, equivalently, a must lie between x - D and x + D.) If D is a

Reaaliluvun itseisarvo (absolute value) $|\cdot|$

$$x| = \begin{cases} x & ; x \ge 0\\ -x & ; x < 0 \end{cases}$$

Itseisarvon ominaisuuksia:

$$|-x| = |x|$$

$$|xy| = |x||y|$$

$$|\frac{x}{y}| = \frac{|x|}{|y|}$$

$$|x \pm y| \le |x| + |y| \quad (kolmioepäyhtälö)$$

ometrically,

ties:

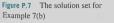
$$|3x-2| = \left|3\left(x-\frac{2}{3}\right)\right| = 3\left|x-\frac{2}{3}\right|.$$

Thus the given inequality says that

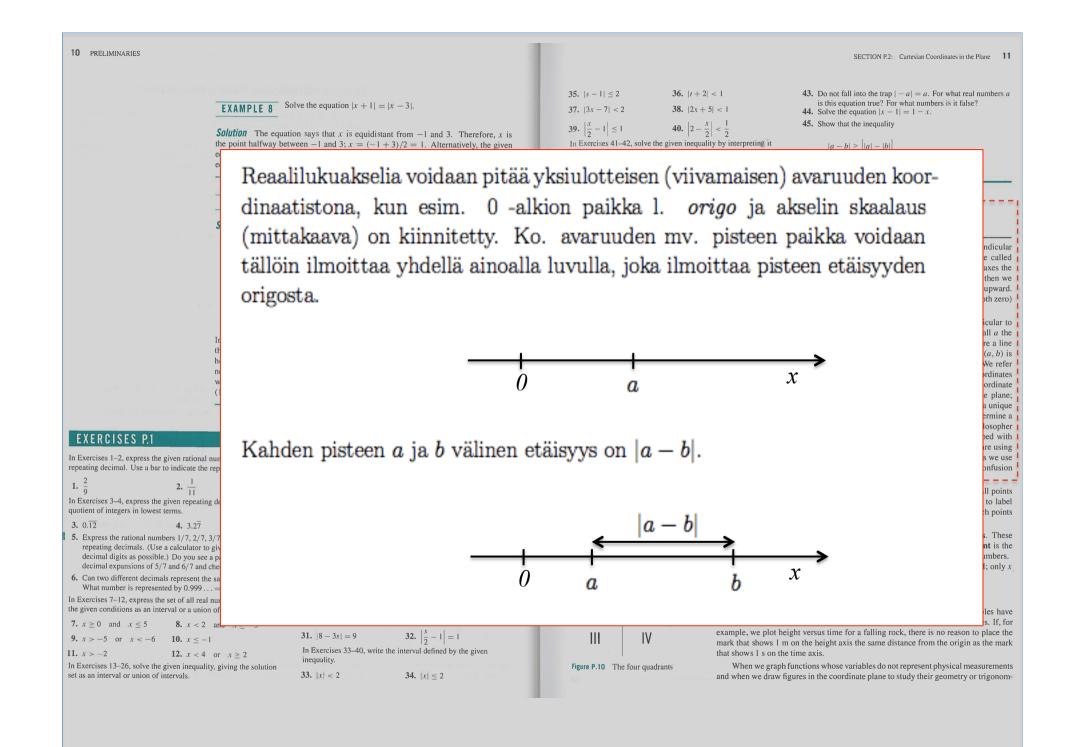
$$3\left|x-\frac{2}{3}\right| \le 1$$
 or $\left|x-\frac{2}{3}\right| \le 1$

This says that the distance from x to 2/3 does not exceed 1/3. The solutions x therefore lie between 1/3 and 1, including both of these endpoints. (See Figure P.7.)

The vertical lines i

Solution T the point half equation says equations has

EXAMPLE

Solution V

In this calculate

than split it u

how the vario

negative num

which both sid

(1/4, 1).

 $5-\frac{2}{x}$

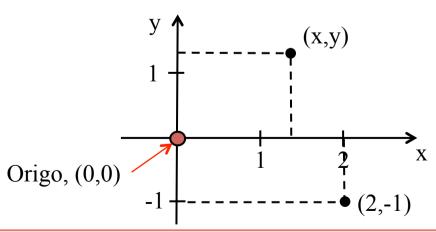
38. |2r + 5| < 1

27 12 - 71 - 7

43. Do not fall into the trap |-a| = a. For what real numbers a is this equation true? For what numbers is it false?

Tason karteesiset koordinaatit

Tasoa puolestaan voidaan pitää kaksiulotteisena avaruutena, jolle voidaan muodostaa koordinaatisto kahdesta toisiaan vastaan kohtisuorassa olevasta reaalilukuakselista (kiinnittämällä origon paikka ja akselien mittakaavat). Jos akselit nimetään vaikkapa x- ja y -akseleiksi, voidaan ko avaruuden mielivaltainen piste ilmaista kahden luvun avulla lukuparina (x, y). Siten esim. lukupari (2, -1) esittää pistettä, jonka paikan kohtisuora projektio x -akselille on 2 yksikön päässä origosta sen positiivisella puolella ja sen kohtisuora projektio y -akselille on 1 yksikön päässä origosta sen negatiivisella puolella. Luvut 2 ja -1 ovat ko. pisteen x- ja y koordinaatit. Näin muodostettua koordinaatistoa sanotaan karteesiseksi koordinaatistoksi.

EXERCISES P.1

In Exercises 1-2, express the given rational number as a repeating decimal. Use a bar to indicate the repeating digits 1. 2 2. $\frac{1}{11}$ In Exercises 3-4, express the given repeating decimal as a quotient of integers in lowest terms. 3. 0.12 4. 3.27 5. Express the rational numbers 1/7, 2/7, 3/7, and 4/7 as repeating decimals. (Use a calculator to give as many decimal digits as possible.) Do you see a pattern? Guess decimal expansions of 5/7 and 6/7 and check your guess 6. Can two different decimals represent the same number? What number is represented by $0.999 \dots = 0.\overline{9}$? In Exercises 7-12, express the set of all real numbers x satisf the given conditions as an interval or a union of intervals. 7. x > 0 and x < 58. x < 2 and $x \ge -3$ 9. x > -5 or x < -610. $x \leq -1$ 11. x > -212. x < 4 or $x \ge 2$ In Exercises 13-26, solve the given inequality, giving the solu

set as an interval or union of intervals.

ular lled

the we ard.

ero) r to

the

line

) is

efer

ates

nate

ane; que

ne a oher vith

sing

use

sion - -

ints

abel

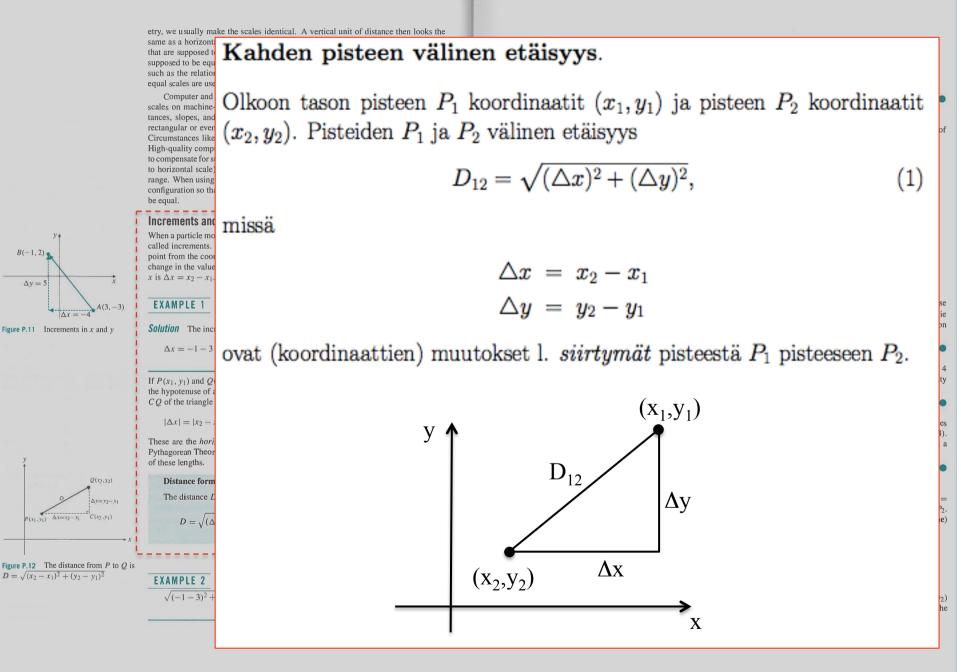
ints

iese

the

rs.

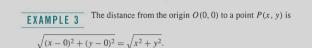
|y|x|

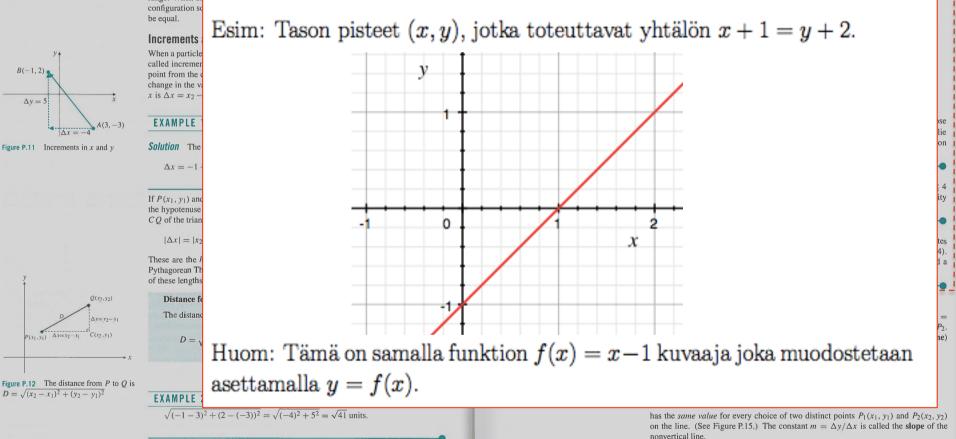
_____

etry, we usually make the scales identical. A vertical unit of distance then looks the same as a horizontal unit. As on a surveyor's map or a scale drawing, line segments that are supposed to have the same length will look as if they do, and angles that are supposed to be equal will look equal. Some of the geometric results we obtain later, such as the relationship between the slopes of perpendicular lines, are valid only if equal scales are used on the two axes.

Computer and calculator displays are another matter. The vertical and horizontal scales on machine-generated graphs usually differ, with resulting distortions in dis-

Koordinaatiston käyttö yhtälön ratkaisujoukon tai funktion kuvaajan esittämiseen. rage. When us configuration se be equal. When a particle alled increments

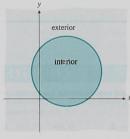

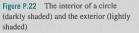
y (1, 3) 2

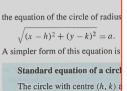
Figure P.20 Circle $(x - 1)^2 + (y - 3)^2 = 4$

Figure P.21 Circle $(x+2)^2 + (y-1)^2 = 7$

In particular, the circle with ce $x^2 + y^2 = a^2.$

 $(x-h)^2 + (y-k)^2 = a$

EXAMPLE 1 The circle with equation (x - x)

EXAMPLE 2 The circle has the point (-2) If the squares in the standard equand all constant terms collected or $x^2 - 2hx + y^2 - 2ky = a^2$ A quadratic equation of the form $x^2 + y^2 + 2ax + 2by = c$

must represent a circle, a single complete the squares on the left st terms of the square $(x + a)^2 = x^2$ square of the x terms. (Note that a add b^2 to both sides to complete t $(x + a)^2 + (y + b)^2 = c + a$

If $c + a^2 + b^2 > 0$, the graph is a c If $c + a^2 + b^2 = 0$, the graph cons no points lie on the graph.

EXAMPLE 3 Find the centr

Solution Observe that x^2-4x at x^2-4x+4 , and y^2+6y are the Hence we add 4+9 to both sides

 $x^2 - 4x + 4 + y^2 + 6y + 9$

This is the equation of a circle with

The set of all points *inside* a circl an **open disk**. The set of all points (See Figure P.22.) The interior **closed disk**, or simply a **disk**. Th

 $(x - h)^{2} + (y - k)^{2} \le a^{2}$ represents the disk of radius |a| c

Tavallisimmat toisen asteen yhtälöt ja niiden kuvaajat.

19

lity 23.)

(c)

and

cus

ces

llso

tric

the ard

-0

tive

 $^{-1}$

on.)

-0

a) Parabeli:

b

$$y = ax^2 + bx + ax^2$$

R -säteinen ympyrä. Keskipiste (x_0, y_0) :

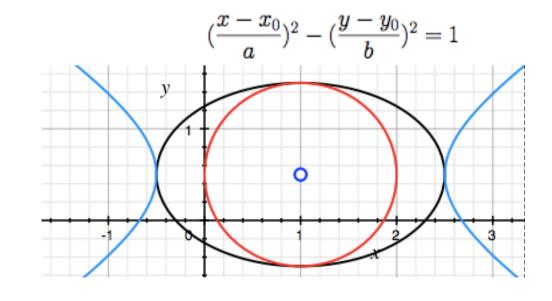
 $(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2 = R^2$

 $y = ax^2 + bx + c$

c) Ellipsi. Keskipiste (x_0, y_0) :

 $(\frac{x - x_0}{a})^2 + (\frac{y - y_0}{b})^2 = 1$

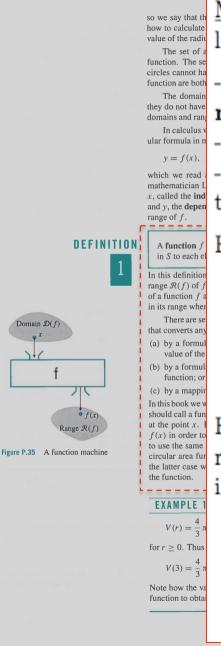
d) Hyperbeli. Keskipiste (symmetriapiste) (x_0, y_0) :

Funktio.

Domain $\mathcal{D}(f)$

<u>Määritelmä</u>: Funktio f on joukolta D joukolle S määritelty kuvaus, joka liittää jokaiseen D:n alkioon x joukon S yksikäsitteisen alkion f(x).

-Joukkoa D, jota merkitään usein $\mathcal{D}(f)$, kutsutaan funktion f lähtö- eli määrittelyjoukoksi (Engl. domain).

-Joukkoa S, kutsutaan funktion f maalijoukoksi.

-Funktion **arvojoukko** $\mathcal{R}(f)$ (Engl. range) on S:n osajoukko, joka koostuu kaikista f:n arvoista, ts. $\mathcal{R}(f) = \{f(x) | x \in \mathcal{D}(f)\}$

Funktion täydelliseen määrittelyyn kuuluu siis:

x

 $\mathcal{D}(f)$

- Kuvaussääntö (joka voidaan antaa mv. tavalla, vaikkapa sanallisesti yleensä se kuitenkin annetaan matemaattisena kaavana.)
- Määrittelyjoukko $\mathcal{D}(f)$
- Maalijoukko S (huom: määrittelyjoukko ja kuvaussääntö kiinnittävät arvojoukon $\mathcal{R}(f) \subset S$

Huom: Määrittely- ja maalijoukkoja ei käytännössä aina erikseen kerrota funktion määrittelyn yhteydessä jos ne ovat asiayhteyden perusteella ilmeisiä.

S

 $\mathcal{R}(f)$

f(x)

Table 1

y = f(x)

D.

(1, 1)

 $(1 - x^2)$

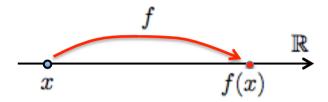
1 x

- x - 1

- 1

Funktion kuvaaja.

Rajoitutaan seuraavassa yhden reaalimuuttujan reaaliarvoisiin funktioihin $f: D \to S; D \subset \mathbb{R}, S \subset \mathbb{R}.$

Tulkitaan kuvaus seuraavaksi siten, että lähtöjoukkona on tason karteesisen koordinaatiston x-akseli ja maalijoukkona sen y-akseli. Funktion fkuvaaja on pistejoukko $\{(x,y)|x,y\in\mathbb{R},y=f(x)\}$

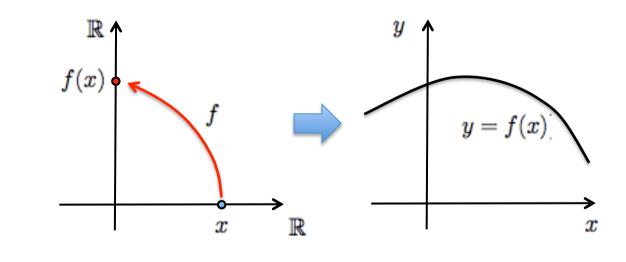
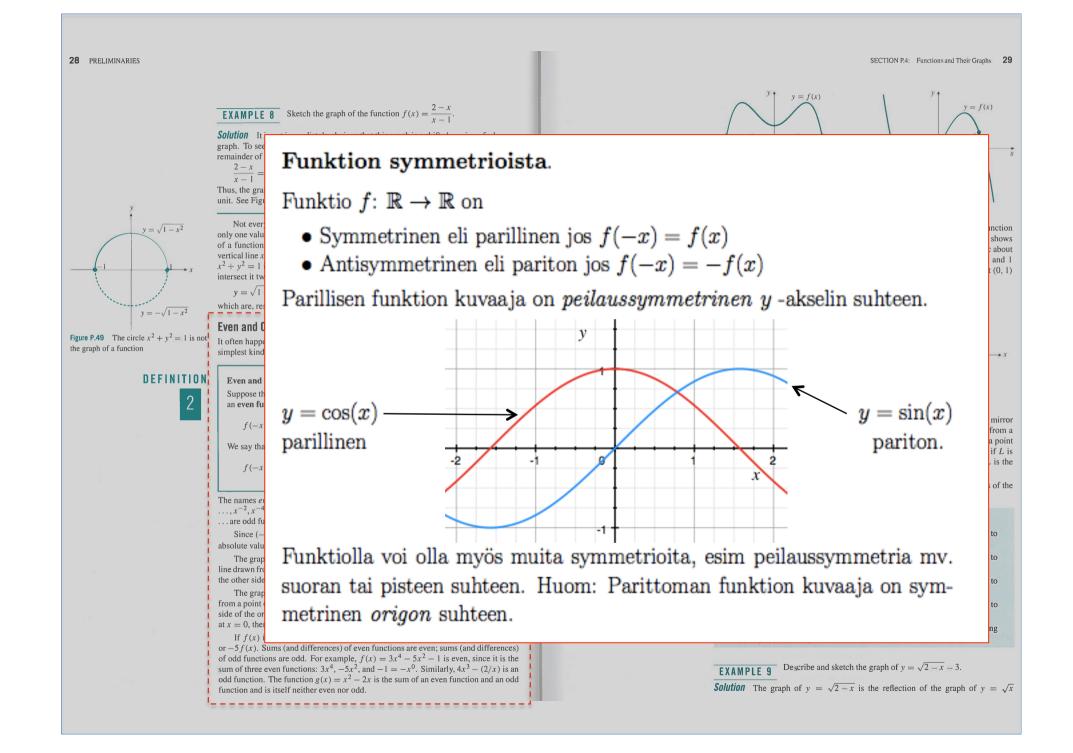

Figure P.36 (a) Correct graph of $f(x) = x^2$ (b) Incorrect graph of $f(x) = x^2$

the graph of a function

y = f(x)

oction hows about and 1

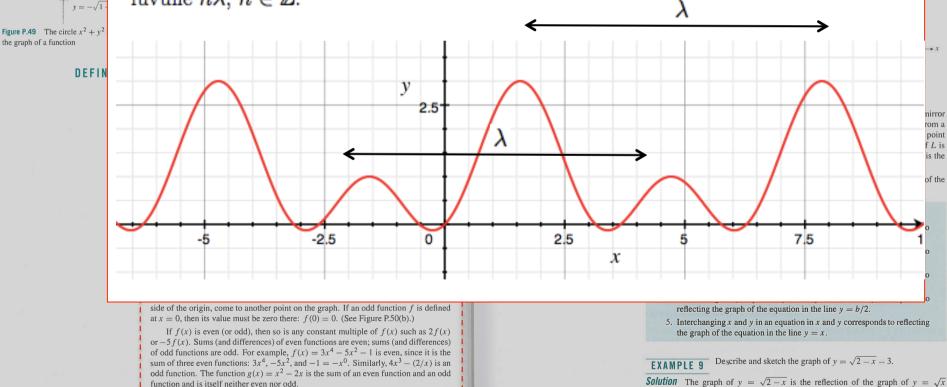
(0, 1)

y = f(x)

Jaksollinen funktio.

Funktio $f: \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ on **jaksollinen**, jos on olemassa luku λ jolle $f(x + \lambda) = f(x)$ kaikille x:n arvoille. Funktion jakso on pienin positiivinen luku λ , joka toteuttaa tämän ehdon.

Huom: jos y.o. jaksollisuusehto pätee luvulle λ , niin se pätee myös jokaiselle luvulle $n\lambda$, $n \in \mathbb{Z}$.

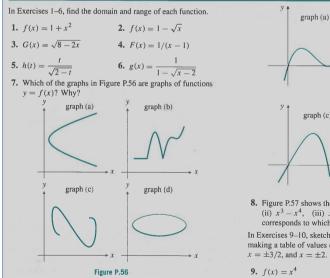

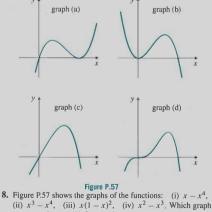
and uses g(x) = 0 in the plot. This seems to happen between about -0.5×10^{-16} and 0.8×10^{-16} (the coloured horizontal line). As we move further away from the origin, Maple can tell the difference between 1 + x and 1, but loses most of the significant figures in the representation of x when it adds 1, and these remain lost when it subtracts 1 again. Thus the numerator remains constant over short intervals while the denominator increases as x moves away from 0. In those intervals the fraction behaves like *constant*/x so the arcs are hyperbolas, sloping downward away from the origin. The effect diminishes the farther x moves away from 0, as more of its significant figures are retained by Maple. It should be noted that the reason we used the absolute value of 1 + x instead of just 1 + x is that this forced Maple to add the x to the 1 before subtracting the second 1. (If we had used (1 + x) - 1 as the numerator for g(x), Maple would have simplified it algebraically and obtained g(x) = 1 before using any values of x for plotting.)

In later chapters we will encounter more such strange behaviour (which we call **numerical monsters**) in the context of calculator and computer calculations with floating point (i.e. real) numbers. They are a necessary consequence of the limitations of such hardware and software, and are not restricted to Maple, though they may show up somewhat differently with other software. It is necessary to be aware of how calculators and computers do arithmetic in order to be able to use them effectively without falling into errors that you do not recognize as such.

One final comment about Figure P.55: the graph of y = g(x) was plotted as individual points, rather than a line as was y = 1, in order to make the jumps between consecutive arcs more obvious. Had we omitted the style= [point,line] option in the plot command, the default line style would have been used for both graphs and the arcs in the graph of g would have been connected with vertical line segments. Note how the command called for the plotting of two different functions by listing them within square brackets, and how the corresponding styles were correspondingly listed.

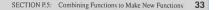
EXERCISES P.4

corresponds to which function? In Exercises 9–10, sketch the graph of the function *f* by first making a table of values of f(x) at x = 0, $x = \pm 1/2$, $x = \pm 1$, $x = \pm 3/2$, and $x = \pm 2$.

 $= x^4$ **10.** $f(x) = x^{2/3}$

In Exercises 11–22, what (if any) symmetry does the graph of f possess? In particular, is f even or odd?

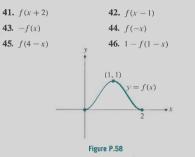
11. $f(x) = x^2 + 1$	12. $f(x) = x^3 + x$
13. $f(x) = \frac{x}{x^2 - 1}$	14. $f(x) = \frac{1}{x^2 - 1}$
15. $f(x) = \frac{1}{x-2}$	16. $f(x) = \frac{1}{x+4}$
17. $f(x) = x^2 - 6x$	18. $f(x) = x^3 - 2$
19. $f(x) = x^3 $	20. $f(x) = x + 1 $
21. $f(x) = \sqrt{2x}$	22. $f(x) = \sqrt{(x-1)^2}$
Sketch the graphs of the function	ons in Exercises 23-38.
23. $f(x) = -x^2$	24. $f(x) = 1 - x^2$
25. $f(x) = (x-1)^2$	26. $f(x) = (x-1)^2 + $
27. $f(x) = 1 - x^3$	28. $f(x) = (x+2)^3$
29. $f(x) = \sqrt{x} + 1$	30. $f(x) = \sqrt{x+1}$
31. $f(x) = - x $	32. $f(x) = x - 1$
33. $f(x) = x - 2 $	34. $f(x) = 1 + x - 2 $
35. $f(x) = \frac{2}{x+2}$	36. $f(x) = \frac{1}{2-x}$
37. $f(x) = \frac{x}{x+1}$	38. $f(x) = \frac{x}{1-x}$

In Exercises 39–46, f refers to the function with domain [0, 2] and range [0, 1], whose graph is shown in Figure P.S8. Sketch the graphs of the indicated functions and specify their domains and ranges.

DEFINITION

39. f(x) + 2 **40.** f(x) - 1

P.5

It is often quite difficult to determine the range of a function exactly. In Exercises 47-48, use a graphing utility (calculator or computer) to graph the function f, and by zooming in on the graph determine the range of f with accuracy of 2 decimal places.

147.
$$f(x) = \frac{x+2}{x^2+2x+3}$$
 11. 48. $f(x) = \frac{x-1}{x^2+x}$
In Exercises 49–52, use a graphing utility to plot the graph of the given function. Examine the graph (zooming in or out as necessary) for symmetrics. About what lines and/or points are the graphs symmetric? Try to verify your conclusions algebraically. **49.** $f(x) = x^4 - 6x^3 + 9x^2 - 1$

50.
$$f(x) = \frac{3 - 2x + x^2}{2 - 2x + x^2}$$

51. $f(x) = \frac{x - 1}{2}$ = 52. $f(x) = -\frac{2}{2}$

53. What function f(x), defined on the real line $\mathbb{R}$, is both even and odd?

 $x^{2} + 3x$

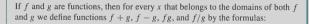
Combining Functions to Make New Functions

Functions can be combined in a variety of ways to produce new functions.

We begin by examining algebraic means of combining functions, that is, addition, subtraction, multiplication, and division..

Sums, Differences, Products, Quotients, and Multiples

Like numbers, functions can be added, subtracted, multiplied, and divided (except where the denominator is zero) to produce new functions.

$$\begin{split} (f+g)(x) &= f(x) + g(x) \\ (f-g)(x) &= f(x) - g(x) \\ (fg)(x) &= f(x)g(x) \\ \left(\frac{f}{g}\right)(x) &= \frac{f(x)}{g(x)}, \quad \text{where } g(x) \neq 0. \end{split}$$

SECTION P.5: Combining Functions to Make New Functions 35

nbined

hich the

chines'

te f of

osition.

re f is , which

, as the

mposite specify

ain

A special case of the rule for multiplying functions shows how functions can be multiplied by constants. If c is a real number, then the function cf is defined for all x in the domain of f by

(cf)(x) = c f(x).

the intersection of the domains of f and g. However, the domains of the two quotients f/g and g/f had to be restricted further to remove points where the denominator was zero

Yhdistetty funktio (Composite function). Olkoon $f: \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ ja $g: \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ funktioita. Määritellään: $f \circ g(x) = f(g(x))$

Figure P.59 (a) (f + g)(x) = f(x) + g(x)(b) g(x) = (0.5) f(x) Näin määritelty kuvaus on funktio $f \circ g: \mathbb{R} \to \mathbb{R}$, ja sitä nimitetään f:n ja g:n yhdistetyksi funktioksi. Funktiota f kutsutaan yhdistetun funktion *ulkofunktioksi* ja funktiota g sen *sisäfunktioksi*. Esim: f(x) = x - 1, $g(x) = x^2$ silloin:

$$\begin{array}{rcl} f \circ g(x) &=& x^2 - 1 \\ g \circ f(x) &=& (x - 1)^2 = x^2 - 2x + \\ g \circ g(x) &=& (x^2)^2 = x^4 \end{array}$$

f + g	$(f+g)(x) = f(x) + g(x) = \sqrt{x} + \sqrt{1-x}$	[0, 1]
f - g	$(f-g)(x) = f(x) - g(x) = \sqrt{x} - \sqrt{1-x}$	[0, 1]
fg	$(fg)(x) = f(x)g(x) = \sqrt{x(1-x)}$	[0, 1]
f/g	$\frac{f}{g}(x) = \frac{f(x)}{g(x)} = \sqrt{\frac{x}{1-x}}$	[0, 1)
g/f	$\frac{g}{f}(x) = \frac{g(x)}{f(x)} = \sqrt{\frac{1-x}{x}}$	(0, 1]

Note that most of the combinations of f and g have domains

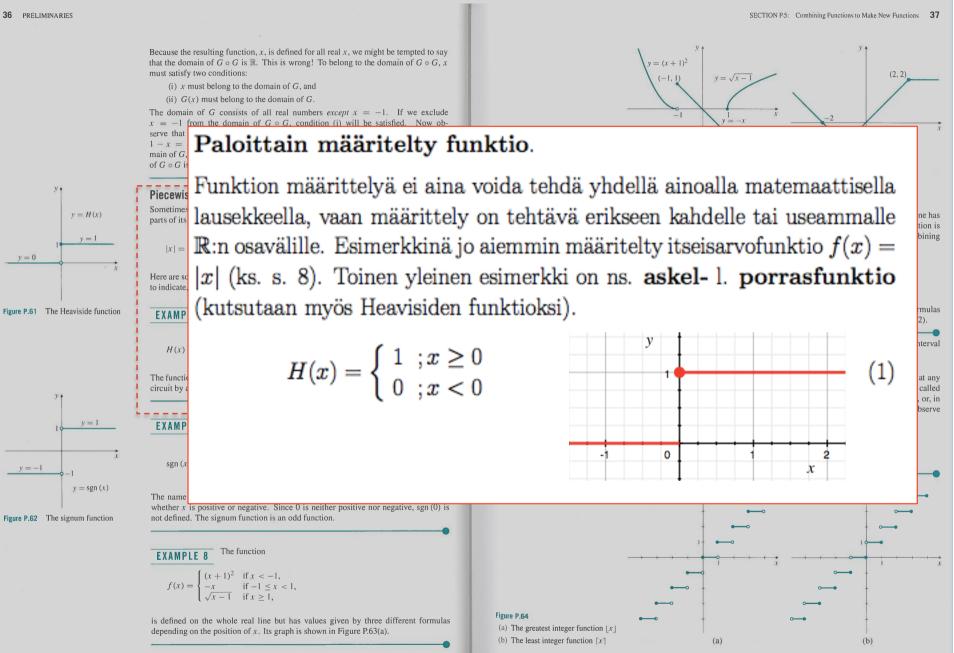
 $[0,\infty) \cap (-\infty,1] = [0,1],$

is defined for all real x but belongs to the domain of f only if $x + 1 \ge 0$, that is, if $x \ge -1$. **EXAMPLE 5** If $G(x) = \frac{1-x}{1+x}$, calculate $G \circ G(x)$ and specify its domain.

Solution We calculate

Composite Functions

 $G \circ G(x) = G(G(x)) = G\left(\frac{1-x}{1+x}\right) = \frac{1-\frac{1-x}{1+x}}{1+\frac{1-x}{1+x}} = \frac{1+x-1+x}{1+x+1-x} = x.$

EXERCISES P.5

3. $x - x^2$

5. x + |x|

(a) $f \circ g(0)$

(c) f(g(x))

(g) f(f(x))

(a) $f \circ f(x)$

(c) $g \circ f(x)$

Table 4.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

functions

 $y = \sqrt{x}$,

(e) $f \circ f(-5)$

and specify the domain of each.

8. f(x) = 2/x, g(x) = x/(1-x)

f(x)

x2

 $\sqrt{x}$

(x + 1)/x

9. f(x) = 1/(1-x), $g(x) = \sqrt{x-1}$ **10.** f(x) = (x+1)/(x-1), g(x) = sgn(x)Find the missing entries in Table 4 (Exercises 11–16).

1. f(x) = x, $g(x) = \sqrt{x - 1}$ **2.** $f(x) = \sqrt{1 - x}$, $g(x) = \sqrt{1 + x}$

In Exercises 1–2, find the domains of the functions f + g, f, f/g, and g/f, and give formulas for their values.

Sketch the graphs of the functions in Exercises 3–6 by combited the graphs of simpler functions from which they are built up.

7. If f(x) = x + 5 and $g(x) = x^2 - 3$, find the following:

In Exercises 8-10, construct the following composite function

(b) g(f(0))

(d) $g \circ f(x)$

(f) g(g(2))

(h) $g \circ g(x)$

(b) $f \circ g(x)$

(d) $g \circ g(x)$

g(x)

x + 1

x + 4

x1/3

x - 1

 $y = 2 + \sqrt{x}$

 $f \circ g(x)$

x

|x|

2x + 3

 $1/x^{2}$

4. $x^3 - x$

6. |x| + |x - 2|

EXAMPLE

least integer is given in Fig example, the part of an hou Even and odd functions

ply

wo

reel ed.

(a) Show that f is the sum of an even function and an odd

Potenssifunktiot ja polynomit.

Potenssifunktio potenssille $n \in \mathbb{N}$ (yleistys mv. potenssiin myöhemmin):

$$x^n = x \cdot x \cdot \ldots \cdot x$$
 (*n* tekijää) (1)

Polynomi(funktio) P muodostetaan potenssifunktioiden avulla summana

$$P(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_2 x^2 + a_1 x + a_0,$$
(2)

missä $n \in \mathbb{N}$ ja **polynomin kertoimet** $a_i \in \mathbb{R}$; i = 0, ..., n. Korkein potenssi n on **polynomin aste** (merk. $n = \deg(P)$). Huom: n:nnen asteen polynomille $a_n \neq 0$. Sensijaan kertoimet a_i ; i = 0, ..., n - 1 voivat saada arvon 0.

Erikoistapauksia:

- 0. asteen polynomi on vakio (esim. P(x) = 1.5)
- 1. asteen polynomin kuvaaja on suora (esim. P(x) = -2x + 1.)
- 2. asteen polynomin kuvaaja on parabeli (esim. $P(x) = x^2 + 1$)

 $y = 2 + \sqrt{3 + x}$, $y = 1/(2 + \sqrt{3 + x})$. Describe the effect on the graph of the change made in th function at each stage.

17. Use a graphing utility to examine in order the graphs of t

18. Repeat the previous exercise for the functions

```
y = 2x, y = 2x - 1, y = 1 - 2x,
y = \sqrt{1 - 2x}, y = \frac{1}{\sqrt{1 - 2x}}, y = \frac{1}{\sqrt{1 - 2x}} - 1.
```

 $f(x) = \begin{cases} \lfloor x \rfloor & \text{if } x \ge 0\\ \lceil x \rceil & \text{if } x < 0. \end{cases}$ Why is f(x) called the integer part of x? degree m + n. For instance, for the product $(x^{2} + 1)(x^{3} - x - 2) = x^{5} - 2x^{2} - x - 2$,

the two factors have degrees 2 and 3, so the result has degree 5.

Multiplying two polynomials of degrees m and n produces a product polynomial of

EXERCISES P.5

3. $x - x^2$ 5. x + |x|

In Exercises 1-2, find the domains

fg, f/g, and g/f, and give formula

1. f(x) = x, $g(x) = \sqrt{x - x}$ **2.** $f(x) = \sqrt{1-x}, \qquad g(x) =$ Sketch the graphs of the functions i the graphs of simpler functions from

7. If f(x) = x + 5 and g(x) = x

In Exercises 8-10, construct the fo

8. f(x) = 2/x, g(x) = x/(

9. f(x) = 1/(1-x), g(x)

f(x)x2

 $\sqrt{x}$

(x + 1)/x

17. Use a graphing utility to exami

functions

 $y = \sqrt{x}$

10. f(x) = (x+1)/(x-1), Find the missing entries in Table 4 (

and specify the domain of each. (a) $f \circ f(x)$

(b) g(

(d) g

(f) g(

(h) g

(b) *f*

(d) g

(a) $f \circ g(0)$

(c) f(g(x))

(e) $f \circ f(-5)$

(g) f(f(x))

(c) $g \circ f(x)$

Table 4.

11. 12. 13.

14. 15.

16.

n odd

ction.

sum of

iven in

'i is) and

 $= O_1.$

e sums

of the

. are

hest gree

that is. ften the

tudy of

mbers. nultiply

oly two

degree nbined.

mial of

Polynomien kertolasku

Olkoon P astetta n oleva polynomi, $P(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \ldots + a_1 x + a_0$ $(P \neq 0)$ ja Q astetta m oleva polynomi, $Q(x) = b_m x^m + b_{m-1} x^{m-1} + ... +$ $b_1x + b_0 \ (Q \neq 0)$. Silloin tulo PQ on astetta n + m oleva polynomi, jolle P

$$egin{aligned} Q(x) &= & (a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + ... + a_1 x + a_0) (b_m x^m + b_{m-1} x^{m-1} + ... + b_1 x + b_0) \ &= & a_n b_m x^{n+m} + (a_n b_{m-1} + a_{n-1} b_m) x^{n+m-1} + \ & (a_n b_{m-2} + a_{n-1} b_{n-1} + a_{n-2} b_m) x^{n+m-2} + ... + (a_1 b_0 + a_0 b_1) x + a_0 b_0. \end{aligned}$$

Polynomien kertolasku suoritetaan siis noudattamalla normaaleja reaalilukujen osittelulakien mukaisia sulkulausekkeiden kertolaskusääntöjä. (Osittelulait: a(b+c) = ab + ac ja (a+b)c = ac + bc.)

Esimerkki: Olkoon $P(x) = 2x^2 + 3x - 4$ ja Q(x) = x + 2. Silloin, $PO(r) = (2r^2 + 3r - 4)(r + 2)$

$$= 2 \cdot 1x^{3} + 2 \cdot 2x^{2} + 3 \cdot 1x^{2} + 3 \cdot 2x - 4 \cdot 1x - 4 \cdot 2$$

= $2x^{3} + (4+3)x^{2} + (6-4)x - 8$
= $2x^{3} + 7x^{2} + 2x - 8$

 $y = 2 + \sqrt{3 + x}$

Describe the effect on the graph function at each stage. **18.** Repeat the previous exercise for y = 2x - 1, y = 1 - 2x. v = 2r

 $y = \sqrt{1 - 2x}, \qquad y = \frac{1}{\sqrt{1 - 2x}}, \qquad y = \frac{1}{\sqrt{1 - 2x}} - 1.$

[x] if x < 0. Why is f(x) called the integer part of x? $(x^{2}+1)(x^{3}-x-2) = x^{5}-2x^{2}-x-2$

the two factors have degrees 2 and 3, so the result has degree 5.

SECTION P.6: Polynomials and Rational Functions 41

numbers ten used

r) = 0 a er in this tion with erring to

ery polyex num-/a since iny roots is never rs 2i and dix I for njugates ate pairs.

ials into uadratic

ctors and

d only if

g degree t c) such

ich case

at every

is a zero which in ent. The

oots; one plicity 3

u = iv, u =

A number r is called a **root** or **zero** of the polynomial P if P(r) = 0. For example,

Roots, Zeros, and Factors

Just as the quotient of two integers is often not an integer but is called a rational i number, the quotient of two polynomials is often not a polynomial, but is instead called 1

Rationaalifunktiot

from which it follows at once that

 $\frac{2x^3 - 3x^2 + 3x + 4}{x^2 + 1} = 2x - 3 + \frac{x + 7}{x^2 + 1}$

Olkoon P_n ja P_m polynomeja, joiden asteet ovat n ja m. Tyyppiä

$$\mathrm{R}(x) = rac{P_n(x)}{P_m(x)}$$

olevaa osamääräfunktiota kutsutaan **rationaalifunktioksi**. Se on määritelty kaikilla reaaliluvuilla x poislukien ne x:n arvot joilla $P_m(x) = 0$.

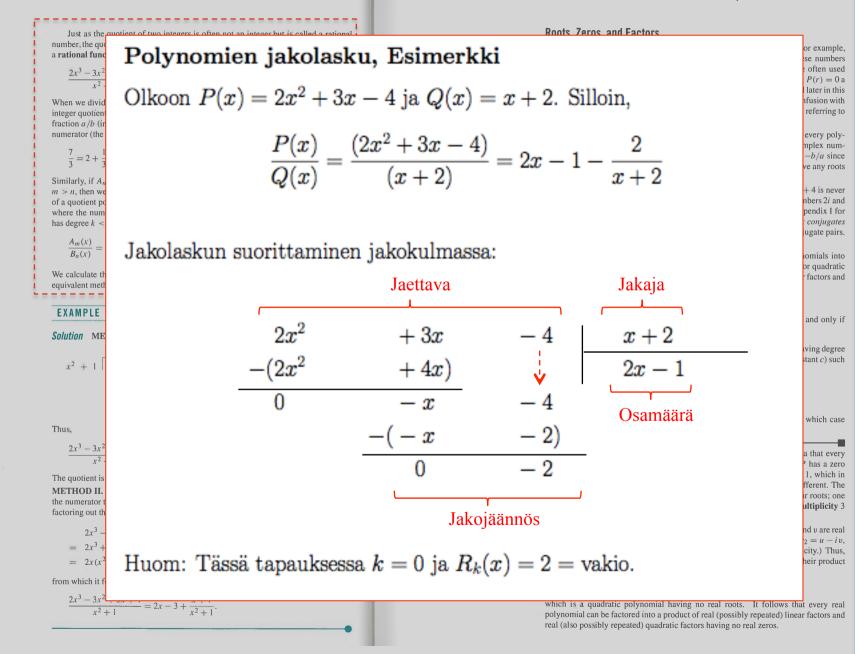
Jos $m \leq n$ voidaan rationaalifunktio sieventää muotoon

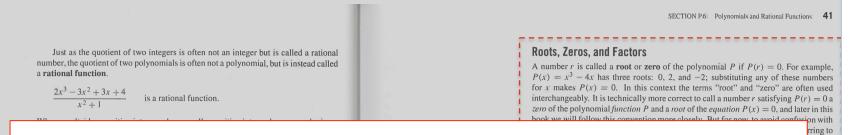
$$rac{P_n(x)}{P_m(x)} = Q_{n-m}(x) + rac{R_k(x)}{P_m(x)}$$

suorittamalla polynomien jakolasku. Tässä Q_{n-m} on astetta n-m oleva (osamäärä)polynomi ja R_k on jakojäännös(polynomi), jonka aste k < m. Jos R_k on nollapolynomi, ts. $R_k(x) = 0$ kaikilla x:n arvoilla, sanotaan, että polynomi P_n on **jaollinen** polynomilla P_m

which is a quadratic polynomial having no real roots. It follows that every real polynomial can be factored into a product of real (possibly repeated) linear factors and real (also possibly repeated) quadratic factors having no real zeros.

 $⁽x - u - iv)(x - u + iv) = (x - u)^{2} + v^{2} = x^{2} - 2ux + u^{2} + v^{2},$

Polynomin nollakohdat ja jako alemman asteen tekijöihin

Lukua r_1 , jolle $P(r_1) = 0$ kutsutaan polynomin P nollakohdaksi (ja yhtälön P(x) = 0 juureksi). Oletetaan, että $\deg(P) = n \ge 1$. Merkitään e.o. rationaalifunktion sievennetyssä muodossa $P_n = P$ ja valitaan m = 1 ja $P_1(x) = (x - r_1)$. Kertomalla yhtälö puolittain $(x - r_1)$:llä saadaan

$$P(x) = (x - r_1)Q_{n-1}(x) + R_0(x),$$

missä R_0 on 0:nnen asteen polynomi, eli vakio. Jos nyt r_1 on P:n nollakohta, on oltava $R_0 = 0$. Ts.

$$P(x) = (x - r_1)Q_{n-1}(x), \quad \text{kun } P(r_1) = 0,$$

ts. polynomi P on jaollinen 1. asteen polynomilla $x - r_1$.

 $2x^{3} - 3x^{2} + 3x + 4$ = $2x^{3} + 2x - 3x^{2} - 3 + 3x + 4 - 2x + 3$ = $2x(x^{2} + 1) - 3(x^{2} + 1) + x + 7$, from which it follows at once that $\frac{2x^{3} - 3x^{2} + 3x + 4}{x^{2} + 1} = 2x - 3 + \frac{x + 7}{x^{2} + 1}.$

If P is a real polynomial having a complex root $r_1 = u + iv$, where u and v are real and $v \neq 0$, then, as asserted above, the complex conjugate of r_1 , namely, $r_2 = u - iv$, will also be a root of P. (Moreover, r_1 and r_2 will have the same multiplicity.) Thus, both x - u - iv and x - u + iv are factors of P(x), and so, therefore, is their product

polynum-

v roots

s never s 2*i* and ix I for

jugates e pairs.

als into adratic ors and

only if

degree c) such

t every

hich in nt. The ots; one licity 3

 $(x - u - iv)(x - u + iv) = (x - u)^{2} + v^{2} = x^{2} - 2ux + u^{2} + v^{2},$

which is a quadratic polynomial having no real roots. It follows that every real polynomial can be factored into a product of real (possibly repeated) linear factors and real (also possibly repeated) quadratic factors having no real zeros.

Just as the quotient of two integers is often not an integer but is called a rational number, the quotient of two polynomials is often not a polynomial, but is instead called a rational function.

Roots, Zeros, and Factors

A number r is called a **root** or **zero** of the polynomial P if P(r) = 0. For example, $P(x) = x^3 - 4x$ has three roots: 0, 2, and -2; substituting any of these numbers

Polynomin nollakohdat ja jako alemman asteen tekijöihin (jatkoa)

Jos nyt luku r_2 on astetta n-1 olevan osamääräpolynomin Q_{n-1} nollakohta, voidaan edellä esitetty päättely toistaa Q_{n-1} :lle, jolloin alkuperäinen polynomi P voidaan kirjoittaa muodossa $P(x) = (x - r_1)(x - r_2)Q_{n-2}(x)$, missä $Q_{n-2}(x)$ on astetta n-2 oleva polynomi. Näin jatkamalla voidaan päätellä, että astetta n olevalla polynomilla on korkeintaan n nollakohtaa, ja että jos luvut $r_1, r_2, \ldots r_n$ ovat nämä nollakohdat, niin polynomi P voidaan kirjoittaa muodossa

$$P(x) = a_n(x - r_1)(x - r_2)...(x - r_n).$$
(4)

HUOM: Voidaan osoittaa, että jokaisella n:nnen asteen polynomilla todellakin on n kpl. nollakohtia, mutta ne eivät välttämättä ole reaalilukuja (vaan kompleksilukuja) ja että ne eivät välttämättä ole keskenään erisuuria. Lisäksi voidaan osoittaa, että jokainen reaalikertoiminen polynomi voidaan jakaa yksikäsitteisesti korkeintaan 2. astetta olevien reaalikertoimisten polynomien tuloksi.

> polynomial can be factored into a product of real (possibly repeated) linear factors and real (also possibly repeated) quadratic factors having no real zeros.

We calculate equivalent me $\frac{\textbf{EXAMPLE}}{\textbf{Solution M}}$

Thus,

 $2x^3 - 3$

The quotient

METHOD I the numerato factoring out

> $2x^2$ = $2x^2$

= 2x(

from which it $2x^3 - 3x^3 = 3x^3 - 3x^3 = 3x^3 =$

 $2x^3 - 3$

When we div

integer quotie fraction a/b (numerator (the $\frac{7}{3} = 2 + \frac{7}{3}$

Similarly, if

m > n, then of a quotient

where the nu has degree k $A_m(x)$

 $B_n(x)$

Polynomien nollakohtien määrittäminen

0. asteen polynomin tapaus on triviaali.

1. asteen polynomilla $P_1(x) = Ax + B$ on nollakohta r = -B/A

2. asteen polynomilla $P_2(x) = Ax^2 + Bx + C$ on nollakohdat

$$r_{\pm} = \frac{1}{2A} \left(-B \pm \sqrt{B^2 - 4AC} \right)$$

jotka ovat joko molemmat reaalisia tai molemmat kompleksisia.

 asteen polynomilla on joko kolme reaalista nollakohtaa tai yksi reaalinen ja kaksi kompleksista nollakohtaa. Niiden laskemiseksi on olemassa kaava, mutta se on kohtalaisen monimutkainen. Sitä käytetään harvoin eikä sitä esitetä tässä.

4. asteen polynomien nollakohtien ratkaisemiseksi on myös olemassa yleinen menetelmä, mutta se on äärimmäisen monimutkainen eikä sitä juuri käytetä.

Astetta $n \ge 5$ oleville polynomeille on pystytty todistamaan, että yleistä kaavaa nollakohtien löytämiseksi ei ole olemassa.

Korkeamman asteen polynomien nollakohdat voidaan aina löytää numeerisesti (likiarvoina) tai erikoistapauksissa analyyttisesti (esim. etsimällä osa nollakohdista kokeilemalla).

solutions factored by ¹⁻¹). of $x^n + a^n$ mials some s of |C| for

ctions 43

ic equations

by looking Of course,

 $x^{2} -$

 $x^{2} +$ $2x^2 +$

Solution

The roo

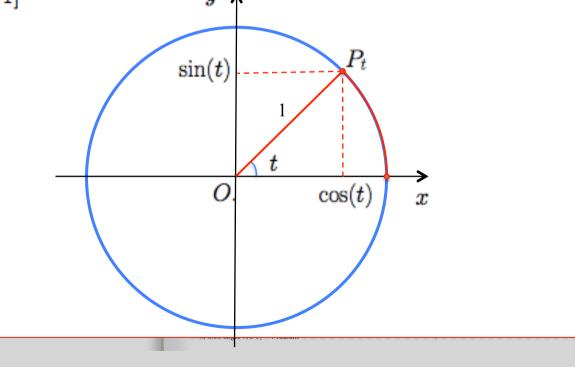
Thus 0 the gua we use

(c) We star

Trigonometriset funktiot

and, therefor Tarkastellaan yksikköympyrää jonka keskipiste on origossa O. Ympyrän EXAMPL yhtälö on $x^2 + y^2 = 1$. Olkoon P_t sellainen piste yksikköympyrän kehällä, $x^{2} +$ että jana (ympyrän eräs säde) OP_t muodostaa x-akselin kanssa kulman t(ks. kuva).

Määritellään funktiot 'cos' (kosinifunktio) ja 'sin' (sinifunktio) siten EXAMPL että ko. pisteen x -koordinaatti on $\cos(t)$ ja y -koordinaatti on $\sin(t)$, ts. (a) $x^3 - x^3 = x^3 - x^3 = x^3 - x^3 = x^3 - x^3 = x^3 + x^3 = x^3 + x^3 + x^3 = x^3 + x^3 +$ $P_t = (\cos(t), \sin(t))$. Huom: sekä sini- että kosinifunktio ovat kuvauksia $x^{3} - x$ $\mathbb{R} \rightarrow [-1,1]$ The roots an y(b) This is

EXERCISES P.6

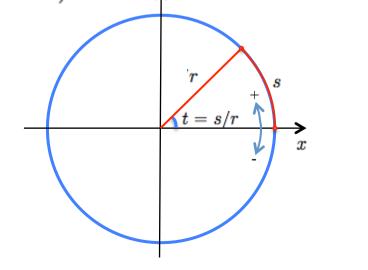
Find the roots of the polynomials in Exercises 1-12. If a r repeated, give its multiplicity. Also, write each polynomia product of linear factors

1. $x^2 + 7x + 10$	2. $x^2 - 3x - 10$
3. $x^2 + 2x + 2$	4. $x^2 - 6x + 13$
5. $16x^4 - 8x^2 + I$	6. $x^4 + 6x^3 + 9x^2$
7. $x^3 + 1$	8. $x^4 - 1$
9. $x^6 - 3x^4 + 3x^2 - 1$	10. $x^5 - x^4 - 16x + 1$

Huom: kulmaa voidaan mitata useammalla eri asteikolla, joista tavallisimmat ovat aste ja radiaani. Aste määriltellään kulmaksi joka on 1/360 kertaa täyden ympyrän kulma (ts. täysi ympyrä on 360°). Kulma radiaaniyksiköissä määritellään ympyrän kehän pituuden s ja ympyrän säteen r välisenä suhteena, siis t = s/r (rad), missä kulma t on ympyräsegmentin keskuskulma (ks. kuva). Huom: saman muotoisille ympyräsegmenteille suhde s/r ei riipu ympyrän koosta, joten myöskään kulman määrittely ei riipu siitä. Täyden ympyrän kulma = 2π . Koska kulma on määritelty kahden pituuden suhteena, se on itseasiassa dimensioton suure. Yleisen käytännön mukaan, jos kulma ilmoitetaan asteina, asteluku merkitään symbolilla °, esim. $\alpha = 30^{\circ}$. Jos kulma ilmoitetaan radiaaneina, se merkitään dimensiottomana lukuna, esim. $\alpha = \pi/6$. Kulma määritellään positiivisena, jos se on referenssisuunnasta (esim. x-akselista) vastapäivään (ns. positiiviseen kiertosuuntaan) ja negatiivisena jos se on siitä myötäpäivään (negatiiviseen kiertosuuntaan).

EXERCISES P.6

Find the roots of the polynomials in E repeated, give its multiplicity. Also, we product of linear factors. 1. $x^2 + 7x + 10$ 2. x^2 3. $x^2 + 2x + 2$ 4. x^2 5. $16x^4 - 8x^2 + 1$ 6. x^2 7. $x^3 + 1$ 8. x^2 9. $x^6 - 3x^4 + 3x^2 - 1$ 10. x^2

45

ents.

+iv

of a ve the

- *i v* of a roots of

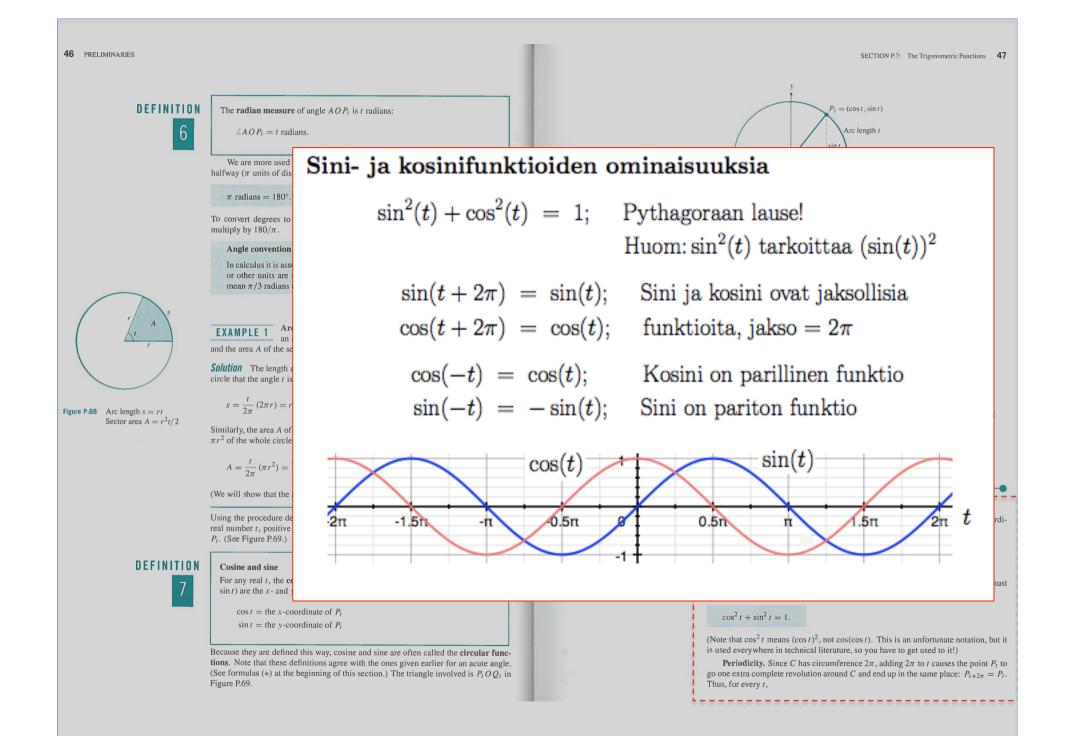
a rightngle are '' for the

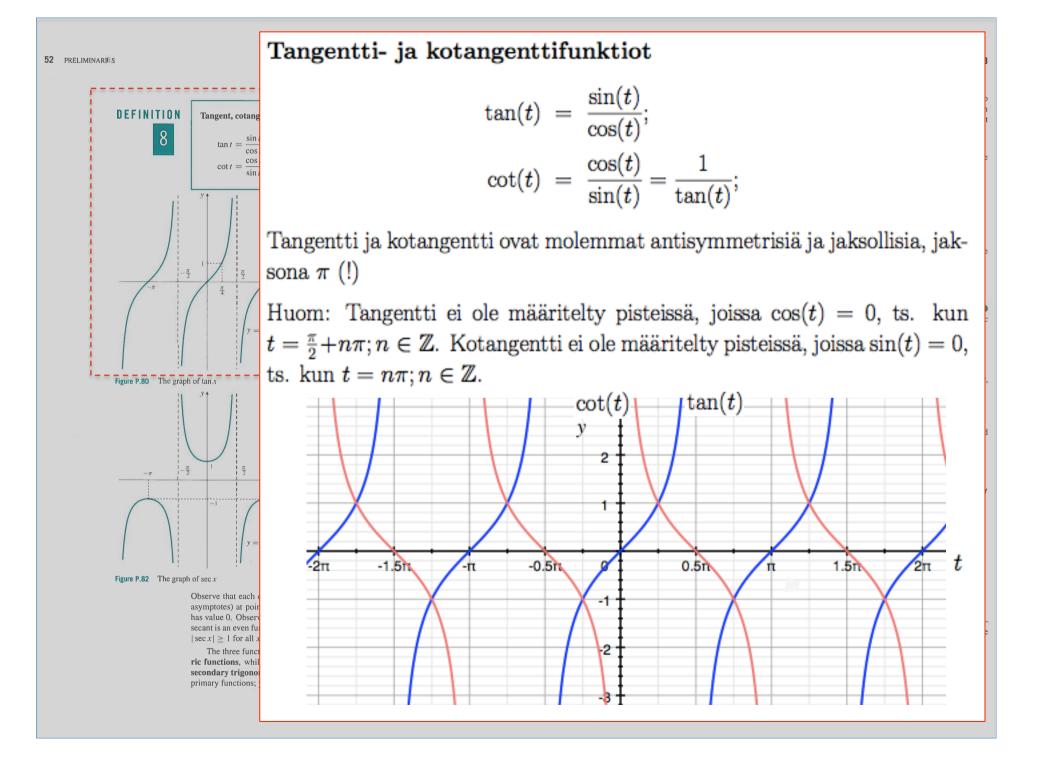
ll right-

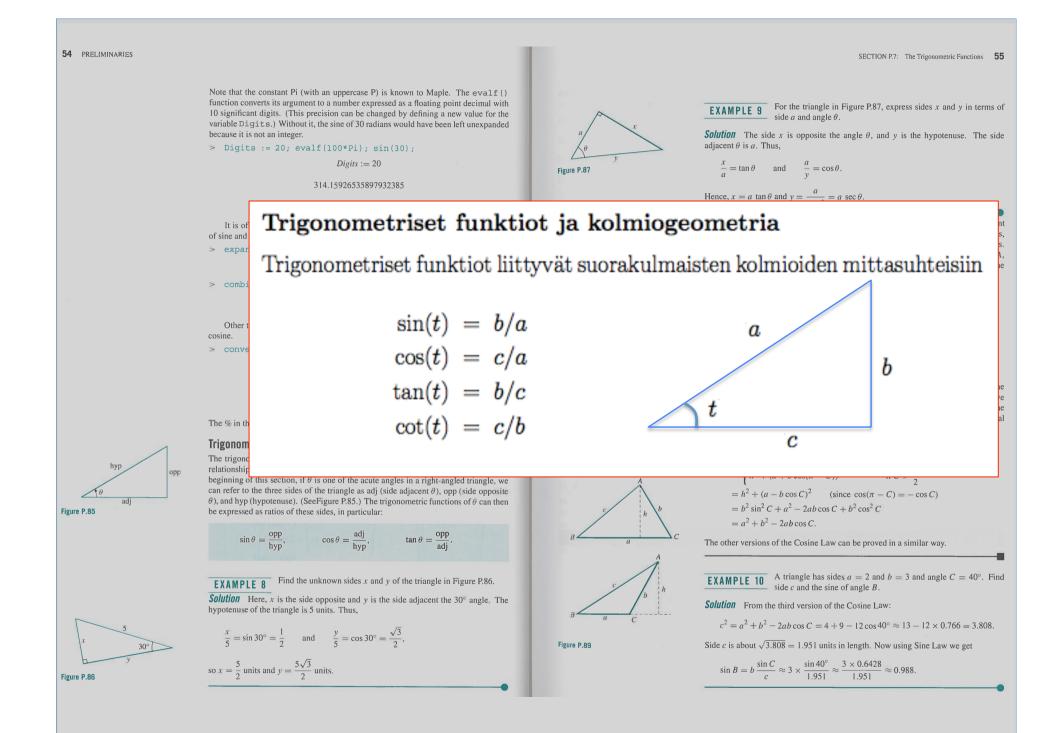
rms of a lation is

be the lirection

onference A; it is P_t . See

SECTION P.7: The Trigonometric Functions 55

Note that the constant Pi (with an uppercase P) is known to Maple. The evalf() function converts its argument to a number expressed as a floating point decimal with 10 significant digits. (This precision can be changed by defining a new value for the variable Digits.) Without it, the sine of 30 radians would have been left unexpanded because it is not an integer.

> Digits := 20: evalf(100*Pi): sin(30)

EXAMPLE 9 For the triangle in Figure P.87, express sides x and y in terms of side a and angle θ .

Solution The side x is opposite the angle θ , and y is the hypotenuse. The side adjacent θ is a. Thus,

Trigonometrisilla funktioilla on monia erikoisominaisuuksia, jotka ovat usein hyödyllisiä käytännön laskuissa, esim:

$$\sin(s \pm t) = \sin(s)\cos(t) \pm \cos(s)\sin(t); \quad \text{Kulmien}$$

$$\cos(s \pm t) = \cos(s)\cos(t) \mp \sin(s)\sin(t); \quad \text{yhteenlaskukaavat}$$

$$\tan(s \pm t) = \frac{\tan(s) \pm \tan(t)}{1 \mp \tan(s)\tan(t)};$$

It is often of sine and co > expand

> combine

Other trig cosine.

Trigonomet

relationships beginning of the can refer to the

 θ), and hyp (hy

be expressed a

EXAMPLE Solution Her

 $\sin\theta$

hypotenuse of the triangle is 5 units. Thus,

so $x = \frac{5}{2}$ units and $y = \frac{5\sqrt{3}}{2}$ units.

 $\frac{x}{5} = \sin 30^\circ = \frac{1}{2}$ and $\frac{y}{5} = \cos 30^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2}$,

The % in the l

hyp opp adj Figure P.85 $\begin{aligned} \sin(s) + \sin(t) &= 2 \sin \frac{1}{2}(s+t) \cos \frac{1}{2}(s-t); & \text{Sinin ja kosinin} \\ \sin(s) - \sin(t) &= 2 \cos \frac{1}{2}(s+t) \sin \frac{1}{2}(s-t); & \text{yhteenlasku ja} \\ \cos(s) + \cos(t) &= 2 \cos \frac{1}{2}(s+t) \cos \frac{1}{2}(s-t); & \text{vähennys} \\ \cos(s) - \cos(t) &= 2 \sin \frac{1}{2}(s+t) \sin \frac{1}{2}(s-t); & \text{kaavat} \end{aligned}$

(Ks. esim. Murray et.al., Mathematical Handbook of Formulas and Tables, Schaum outlines.)

Figure P 80

5 30° y

 $c^{2} = a^{2} + b^{2} - 2ab \cos C = 4 + 9 - 12 \cos 40^{\circ} \approx 13 - 12 \times 0.766 = 3.808.$ Side *c* is about $\sqrt{3.808} = 1.951$ units in length. Now using Sine Law we get $\sin B = b \frac{\sin C}{c} \approx 3 \times \frac{\sin 40^{\circ}}{1.951} \approx \frac{3 \times 0.6428}{1.951} \approx 0.988.$

From the third version of the Cosine Law

162 CHAPTER 2 Differentiation

(ii) $\lim_{h \to 0} \frac{f(x+h) - f(x-h)}{2h} = f'(x)$ (b) Show that the existence of the limit in (i) guarantees that

(c) Show that the existence of the limit in (i) guarantee f is differentiable at x.
 (c) Show that the existence of the limit in (ii) does *not* guarantee for the limit in (iii) does *not* guarantee for guarantee for

antee that f is differentiable at x. Hint: Consider the function f(x) = |x| at x = 0.

- 9. Show that there is a line through (a, 0) that is tangent to the curve $y = x^3$ at x = 3a/2. If a = 2a/2 at x = 3a/2.
- line through (a, 0) that is tangent to is an arbitrary point, what is the mathrough (x_0, y_0) that can be tangent to number?
- 10. Make a sketch showing that there are of which is tangent to both of the parameter $y = -x^2 + 4x 1$. Find equation
- Show that if b > 1/2, there are thr (0, b), each of which is normal to t many such lines are there if b = 1/2

12. (Distance from a point to a curv curve $y = x^2$ that is closest to the po from (3, 0) to the closest point Q on the parabola at Q.

- **213.** (Envelope of a family of lines) s of the parameter *m*, the line y = m, the parabola $y = x^2$. (The parabola of the family of lines $y = mx - (m^2/$ the family of lines y = mx + f(m) f $y = Ax^2 + Bx + C$.
- 2 14. (Common tangents) Consider the tions y = x² and y = Ax² + Bx + C and if A = 1, then either B ≠ 0 or equations do represent different para (a) the two parabolas are tangent to B² = 4C(A 1);
  - (b) the parabolas have two common if $A \neq 1$ and $A \left(B^2 - 4C(A - A) \right)$
  - (c) the parabolas have exactly one either A = 1 and B ≠ 0, or A 7
    (d) the parabolas have no common

A = 1 and B = 0, or $A \neq 1$ and

Make sketches illustrating each of t **15.** Let *C* be the graph of $y = x^3$.

- (a) Show that if a ≠ 0, then the taintersects C at a second point x
  (b) Show that the slope of C at x
- (b) Show that the slope Cat x = a.
- (c) Can any line be tangent to C at more than one point?
- (d) Can any line be tangent to the graph of $y = Ax^3 + Bx^2 + Cx + D$ at more than one point?
- **16.** Let C be the graph of $y = x^4 2x^2$.
  - (a) Find all horizontal lines that are tangent to C.
  - (b) One of the lines found in (a) is tangent to C at two different points. Show that there are no other lines with this property.
  - (c) Find an equation of a straight line that is tangent to the

graph of $y = x^4 - 2x^2 + x$ at two different points. Can there exist more than one such line? Why?

i 17. (Double tangents) A line tangent to the quartic (fourthdegree polynomial) curve *C* with equation $y = ax^4 + bx^3 + cx^2 + dx + e$ at x = p may intersect *C* at zero, one, or two other points. If it meets *C* at only one other point x = q, it must be tangent to *C* at that point also, and it is thus a "double tangent."

Algebralliset ja traskendenttiset funktiot

Kokonaislukukertoimisia polynomeja, rationaalifunktioita ja näiden murtolukupotensseja kutsutaan yhteisellä nimellä **algebrallisiksi (alkeis) funktioiksi.**

Muunlaisia funktioita kutsutaan **transkendenttisiksi** (tai transsendenttisiksi) funktioiksi. **Transkendenttisia alkeisfunktioita** ovat:

- Trigonometriset funktiot ja niiden käänteisfunktiot l. arcusfunktiot
   Eksponentti- ja logaritmifunktiot
- -Hyperboliset funktiot ja niiden käänteisfunktiot l. areafunktiot

Näistä trigonometriset funktiot on jo käsitelty. Muita transkendenttisia alkeisfunktioita käsitellään lyhyesti seuraavassa

per second) is graphed against time in Figure 2.43. From information in the figure answer the following questions:			
	(a)	How long did the fuel last?	
	(b)	When was the rocket's height maximum?	
	(c)	When was the parachute deployed?	
	(d)	What was the rocket's upward acceleration while its motor was firing?	

(e) What was the maximum height achieved by the rocket?

(f) How high was the tower from which the rocket was fired?

whose graph is shown in Figure 3.1. Like any function, f(x) has only one value for each x in its domain (the whole real line $\mathbb{R}$). In geometric terms, any *vertical* line meets the graph of f at only one point. However, for this function f, any *horizontal* line also meets the graph at only one point. This means that different values of x always give different values to f(x). Such a function is said to be *one-to-one*.

consider the function

 $f(x) = x^3$,

ns, all the n of three algebraic ain, each

"

ern

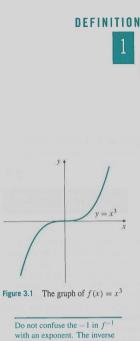
163

ariable x ation, and at cannot s of these

> blications that arise is chapter ntial and

hen a pair begin the

Käänteisfunktio.

with an exponent. The inverse f^{-1} is *not* the reciprocal 1/f. If we want to denote the reciprocal 1/f(x) with an exponent we can write it as $(f(x))^{-1}$.

Figure 3.2

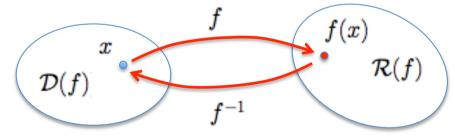
(a) f is one-to-one and has an inverse.
y = f(x) means the same thing as x = f⁻¹(y)
(b) g is not one-to-one

DEFINITION

Funktio $f : \mathcal{D}(f) \to S$ on **injektio** eli **yksi-yhteen kuvaus** jos mitkään kaksi määrittelyjoukon $\mathcal{D}(f)$ eri alkiota eivät kuvaudu samaksi maalijoukon alkioksi, ts. $x_1 \neq x_2 \Rightarrow f(x_1) \neq f(x_2)$.

Funktio on **surjektio** jos jokainen maalijoukon alkio on jonkin määrittelyjoukon alkion kuva, ts. jos $\mathcal{R}(f) = S$.

Funktio on **bijektio**, jos se on surjektio ja injektio. Tässä tapauksessa funktiolla on **käänteisfunktio** $f^{-1} : \mathcal{R}(f) \to \mathcal{D}(f)$ (ts. $\mathcal{D}(f^{-1}) = \mathcal{R}(f)$ ja $\mathcal{R}(f^{-1}) = \mathcal{D}(f)$

Käänteisfunktion yleisiä ominaisuuksia.

$$\begin{array}{rcl} y &=& f(x) \Leftrightarrow x = f^{-1}(y) \\ (f^{-1})^{-1} &=& f \\ f \circ f^{-1}(x) &=& f(f^{-1}(x)) = x \quad \text{ja} \quad f^{-1} \circ f(x) = f^{-1}(f(x)) = x \\ & & (\text{ts. } f \circ f^{-1} \text{ ja } f^{-1} \circ f \text{ ovat identtisiä kuvauksia}) \end{array}$$

function = y - 1plies that i inverse.

165

 $f^{-1}(x).$

ne there.

cond for identity

ew point see this, midpoint quations Since the

Jos funktio $f : \mathbb{R} \to \mathbb{R}$ on bijektio ja jatkuva (funktion jatkuvuus määritellään y = xtarkemmin myöhemmin), sen kuvaaja y = f(x) on aidosti monotoninen $= f(x) = \frac{1}{-}$ (aidosti kasvava tai vähenevä). Käänteisfunktion f^{-1} kuvaaja $y = f^{-1}(x)$ saadaan tällöin alkuperäisen funktion kuvaajasta peilaamalla se suoran y = x subteen. з f(x)= v every x in $f^{-1}(x)$, then Figure 3.3 The graph of $y = f^{-1}(x)$ is $\frac{1}{x} = f(x).$ the reflection of the graph of y = f(x)n reflection in 2 the line y = xy = xone-to-one on $y = f^{-1}(x)$ nction, but we ed function is domain is the et us define a is one-to-one. a $y = x^2$, the e calculate as ۵ $\sqrt{x}$. Hence x on to make it ction 3.5. nd that either f(x) < 0 for one on (a, b) 166 CHAPTER 3 Transcendental Functions

equat f are

Huom: monet tavanomaiset funktiot eivä ole bijektioita koko määrittelyalueessaan, jolloin niillä ei myöskään ole käänteisfunktiota. Rajoittamalla määrittely- ja maalijoukkoa sopivasti, päästään kuitenkin usein tilanteeseen, jossa näin ('lievästi') uudelleen määritelty funktio on bijektio ja sillä siis on käänteisfunktio. Esim. funktiolla $f(x) = x^2$, jonka määrittelyjoukko $\mathcal{D}(f) = \mathbb{R}$ ja arvojoukko $\mathcal{R}(f) = \mathbb{R}_+ \equiv \{x \in \mathbb{R} | x \geq 0\}$ ei ole käänteisfunktiota koko $\mathbb{R}$:ssa. Funktiolla $f_+(x) = x^2 : \mathbb{R}_+ \to \mathbb{R}_+$ sensijaan on käänteisfunktio $f_{+}^{-1}(x) = \sqrt{x}$. Samoin funktiolla $f_{-}(x) = x^2 : \mathbb{R}_{-} \to \mathbb{R}_{+}$ missä $\mathbb{R}_{-} = \{x \in \mathbb{R} | x \leq 0\}$ on käänteisfunktio $f_{-}^{-1}(x) = -\sqrt{x}$.

167

then

f(x).

___

ne on ut we ion is is the -one

, the

ate as

Ience

ake it

0 for (a, b)

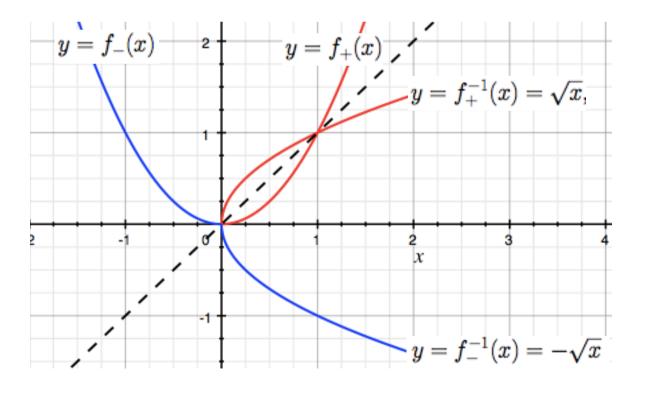

Figure 3.3 The graph of $y = f^{-1}(x)$ is the reflection of the graph of y = f(x) in the line v - r

E)

(Th gra

190 CHAPTER 3 Transcendental Functions

- **30.** If $y_0 > L$, find the interval on which the given solution of logistic equation is valid. What happens to the solution as approaches the left endpoint of this interval?
- **31.** If $y_0 < 0$, find the interval on which the given solution of logistic equation is valid. What happens to the solution as approaches the right endpoint of this interval?
- 32. (Modelling an epidemic) The number y of persons infected by a highly contagious virus is modelled by a logistic curve

L $y = \frac{1}{1 + Me^{-kt}}$

The Inverse Trigonometric The six trigo we did with th that the restri The Inverse Let us define domain is the

> DEFINITION The restric Sin x 8

Figure 3.17 The graph of Sin x forms part of the graph of $\sin x$

> Being one-t books and inverse sine

> > The graph

line y = x. The dom

is $\left[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right]$ (the domain of Sin). The cancellation identities for Sin and sin⁻¹ are

Since its der increasing of range [-1,]

DEFINITION The inve

Trigonometriset käänteisfunktiot l. arcusfunktiot

Trigonometrisilla funktioilla ei ole käänteisfunktioita koko määrittelyalueis-Määritellään uudet funktiot rajoittamalla määrittelyaluetta seusaan. raavasti:

> $\operatorname{Sin}(x) = \sin(x); \quad -\pi/2 \le x \le \pi/2$ $\cos(x) = \cos(x); \quad 0 \le x \le \pi$ $Tan(x) = tan(x); \quad -\pi/2 \le x \le \pi/2$ $\operatorname{Cot}(x) = \operatorname{cot}(x); \quad 0 \le x \le \pi$

Nämä funktiot ovat bijektioita joten niillä on käänteisfunktiot

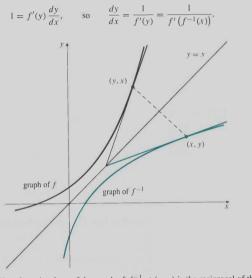
```
\arcsin(x); -1 \le x \le 1
\arccos(x); -1 \le x \le 1
\arctan(x); -\infty < x < \infty;
\operatorname{arccot}(x); -\infty < x < \infty
```

Käänteisfunktioita merkitään yleisesti myös: $\sin^{-1}(x)$, $\cos^{-1}(x)$, jne.

(Lisää: Murray et.al., Mathematical Handbook of Formulas and Tables, Schaum outlines.) $I = (\cos y) \frac{1}{dx}$

Since we are assuming that the graph y = f(x) has a *nonhorizontal* tangent line at any x in (a, b), its reflection, the graph $y = f^{-1}(x)$, has a *nonvertical* tangent line at any x in the interval between f(a) and f(b). Therefore, f^{-1} is differentiable at any such x. (See Figure 3.6.)

Let $y = f^{-1}(x)$. We want to find dy/dx. Solve the equation $y = f^{-1}(x)$ for x = f(y) and differentiate implicitly with respect to x to obtain

Figure 3.6 Tangents to the graphs of f and f^{-1}

Therefore, the slope of the graph of f^{-1} at (x, y) is the reciprocal of the slope of the graph of f at (y, x) (Figure 3.6) and

$$\frac{d}{dx}f^{-1}(x) = \frac{1}{f'\left(f^{-1}(x)\right)}.$$

In Leibniz notation we have $\frac{dy}{dx}\Big|_x = \frac{1}{\frac{dx}{dy}\Big|_{y=f^{-1}(x)}}$.

EXAMPLE 4 Show that $f(x) = x^3 + x$ is one-to-one on the whole real line, and, noting that f(2) = 10, find $(f^{-1})'(10)$.

Solution Since $f'(x) = 3x^2 + 1 > 0$ for all real numbers x, f is increasing and therefore one-to-one and invertible. If $y = f^{-1}(x)$, then

$$\begin{aligned} x &= f(y) = y^3 + y \quad \Longrightarrow \quad 1 = (3y^2 + 1)y' \\ &\implies \quad y' = \frac{1}{3y^2 + 1}. \end{aligned}$$

Now x = f(2) = 10 implies $y = f^{-1}(10) = 2$. Thus,

$$(f^{-1})'(10) = \frac{1}{3y^2 + 1}\Big|_{y=2} = \frac{1}{13}.$$

EXERCISES 3.1

Show that the functions f in Execution calculate the inverse functions f ranges of f and f^{-1} .	ercises $1-12$ are one-to-one, and $^{-1}$. Specify the domains and
1. $f(x) = x - 1$	2. $f(x) = 2x - 1$
3. $f(x) = \sqrt{x-1}$	4. $f(x) = -\sqrt{x-1}$
5. $f(x) = x^3$	6. $f(x) = 1 + \sqrt[3]{x}$
7. $f(x) = x^2, x \le 0$	8. $f(x) = (1 - 2x)^3$

$$f(x) = \frac{1}{x+1}$$
 10. $f(x) = \frac{x}{1+x}$

11. $f(x) = \frac{1-2x}{1+x}$ 12. $f(x) = \frac{x}{\sqrt{x^2+1}}$ In Exercises 13–20, f is a one-to-one function with inverse f^{-1} . Calculate the inverses of the given functions in terms of f^{-1} .

13.
$$g(x) = f(x) - 2$$
 14. $h(x) = f(2x)$

 15. $k(x) = -3f(x)$
 16. $m(x) = f(x)$

 17. $p(x) = \frac{1}{1 + f(x)}$
 18. $q(x) = \frac{f(x)}{2}$

19.
$$r(x) = 1 - 2f(3 - 4x)$$
 20. $s(x) = \frac{1 + f(x)}{1 - f(x)}$

In Exercises 21–23, show that the given function is one-to-one and find its inverse.

```
21. f(x) = \begin{cases} x^2 + 1 & \text{if } x \ge 0 \end{cases}
```

22.
$$g(x) = \begin{cases} x^3 & \text{if } x \ge 0 \\ x^{1/3} & \text{if } x < 0 \end{cases}$$

23.
$$h(x) = x|x| + 1$$

3.2

24. Find $f^{-1}(2)$ if $f(x) = x^3 + x$.

- **25.** Find $g^{-1}(1)$ if $g(x) = x^3 + x 9$. **26.** Find $h^{-1}(-3)$ if h(x) = x|x| + 1. **27.** Assume that the function f(x) satisfies $f'(x) = \frac{1}{2}$ and that f is one-to-one. If $y = f^{-1}(x)$, show that dy/dx = y. **28.** Find $(f^{-1})'(x)$ if $f(x) = 1 + 2x^3$. **29.** Show that $f(x) = \frac{4x^3}{x^2 + 1}$ has an inverse and find $(f^{-1})'(2)$ **30.** Find $(f^{-1})'(-2)$ if $f(x) = x\sqrt{3+x^2}$. **31.** If $f(x) = x^2/(1 + \sqrt{x})$, find $f^{-1}(2)$ correct to 5 decimal places. **32.** If $g(x) = 2x + \sin x$, show that g is invertible, and find $g^{-1}(2)$ and $(g^{-1})'(2)$ correct to 5 decimal places. **33.** Show that $f(x) = x \sec x$ is one-to-one on $(-\pi/2, \pi/2)$. What is the domain of $f^{-1}(x)$? Find $(f^{-1})'(0)$. **34.** If f and g have respective inverses f^{-1} and g^{-1} , show that the composite function $f \circ g$ has inverse $(f \circ g)^{-1} = g^{-1} \circ f^{-1}$ **35.** For what values of the constants a, b, and c is the function f(x) = (x - a)/(bx - c) self-inverse? **36.** Can an even function be self-inverse? an odd function? **37.** In this section it was claimed that an increasing (or decreasing) function defined on a single interval is
- decreasing) function defined on a single interval is necessarily one-to-one. Is the converse of this statement true? Explain.
- **238.** Repeat Exercise 37 with the added assumption that f is continuous on the interval where it is defined.

Exponential and Logarithmic Functions

- 2)

- 3

To begin we review exponential and logarithmic functions as you may have encountered them in your previous mathematical studies. In the following sections we will approach these functions from a different point of view and learn how to find their derivatives.

Exponentials

An **exponential function** is a function of the form $f(x) = a^x$, where the **base** a is a positive constant and the **exponent** x is the variable. Do not confuse such functions with **power** functions such as $f(x) = x^a$, where the base is variable and the exponent is constant. The exponential function a^x can be defined for integer and rational exponents x as follows:

170 CHAPTER 3 Transcendental Functions

Figure 3.7 $y = 2^{x}$ for rational x

DEFINITION

Eksponenttifunktio

Olkoon a on mv. positiivinen reaaliluku. Tavoitteenamme on määritellä muotoa $f(x) = a^x$ oleva eksponenttifunktio kaikille reaaliluvuille x. Aiemmin määriteltiin jo luvun potenssi luonnollisille luvuille n:

$$a^n = a \cdot a \cdot \ldots \cdot a$$
 (*n* tekijää); $n \in \mathbb{N}$

Määritellään nyt:

$$a^{-n} = rac{1}{a^n}; \quad a
eq 0$$
 ja $a^0 = 1,$

jolloin luvun a potenssi (ja siis eksponenttifunktio) on tullut määritellyksi kaikille kokonaisluvuille n.

Määritellään edelleen luvun $a \ (> 0)$ m:s juuri $\sqrt[m]{a}$ positiivisena lukuna jolle pätee: $(\sqrt[m]{a})^m = a$ kaikille $m \in \mathbb{N}$. Tämän avulla voidaan eksponenttifunktion määritelmä laajentaa edelleen kaikille muotoa x = n/m oleville rationaaliluvuille. Määrittelemme siis (a -kantaisen) eksponenttifunktion tässä vaiheessa kuvauksena

$$egin{array}{ll} f:\mathbb{Q} o \{y\in\mathbb{R}|y>0\}\ f(x)=a^x=\sqrt[m]{a^n}; & n,m\in\mathbb{Z}, & x=n/m. \end{array}$$

Eksponenttifunktion määritelmä voidaan laajentaa edelleen irrationaaliluvuille ja siten koko reaalilukujen joukkoon. Tämä tehdään seuraavassa kirjan esityksestä poikkeavalla tavalla käyttämällä reaalilukujen täydellisyysominaisuutta (aksiooma). asymptotic

and $a \neq 1$.

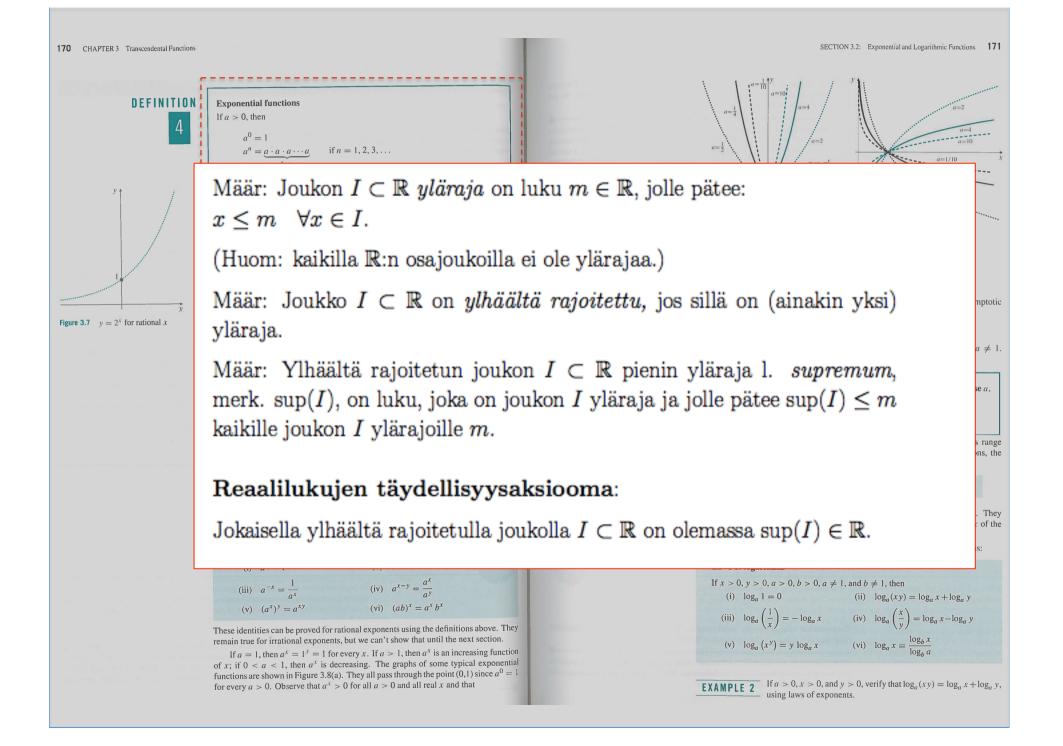
base a.

has range

nctions, the

x(b). They y = x of the

 $x + \log_a y$,

170 CHAPTER 3 Transcendental Functions

Figure 3.7 $y = 2^{x}$ for rational x

DEFINITION Exponential functions

Eksponenttifunktion määritelmän laajentaminen irrationaalilukuihin

Olkoon $x \in \mathbb{R} \setminus \mathbb{Q}$ (ts. x on irrationaaliluku). Merk: $I_x = \{q \in \mathbb{Q} | q < x\}$. Selvästikin I_x on ylhäältä rajoitettu $\mathbb{R}$:n osajoukko ja sup $(I_x) = x$. Olkoon nyt $a \in \mathbb{R}$, a > 1. Tällöin funktio $f(q) = a^q$, $q \in \mathbb{Q}$ on aidosti kasvava $\mathbb{Q}$:ssa. Täten joukko $\{a^q | q \in \mathbb{Q}, q < x\}$ on ylhäältä rajoitettu $\mathbb{R}$:n osajoukko (jonka alkiot osaamme laskea).

Määritellään eksponenttifunktio irrationaaliselle luvulle x s.e.

 $a^x = \sup\{a^q | q \in \mathbb{Q}, q < x\}.$

Huom: täydellisyysaksiooman mukaan a^x on olemassa.

Kantaluvun arvoille 0 < a < 1 määritelmä on analoginen, mutta koska silloin a^q on aidosti vähenevä funktio, korvataan pienin yläraja -käsite analogisella suurimman alarajan käsitteellä (*infimum*). Jos taas a = 1, määritellään, $1^x = 1$.

remain true for irrational exponents, but we can't show that until the next section. If a = 1, then $a^x = 1^x = 1$ for every x. If a > 1, then a^x is an increasing function of x; if 0 < a < 1, then a^x is decreasing. The graphs of some typical exponential functions are shown in Figure 3.8(a). They all pass through the point (0,1) since $a^0 = 1$

for every a > 0. Observe that $a^x > 0$ for all a > 0 and all real x and that

(v) $\log_a (x^y) = y \log_a x$ (vi) $\log_a x = \frac{\log_b x}{\log_b a}$

EXAMPLE 2 If a > 0, x > 0, and y > 0, verify that $\log_a(xy) = \log_a x + \log_a y$, using laws of exponents.

u=4

is asymptotic

and $a \neq 1$.

he base a.

^x has range

unctions, the

3.8(b). They y = x of the arithms:

0.

og_a y

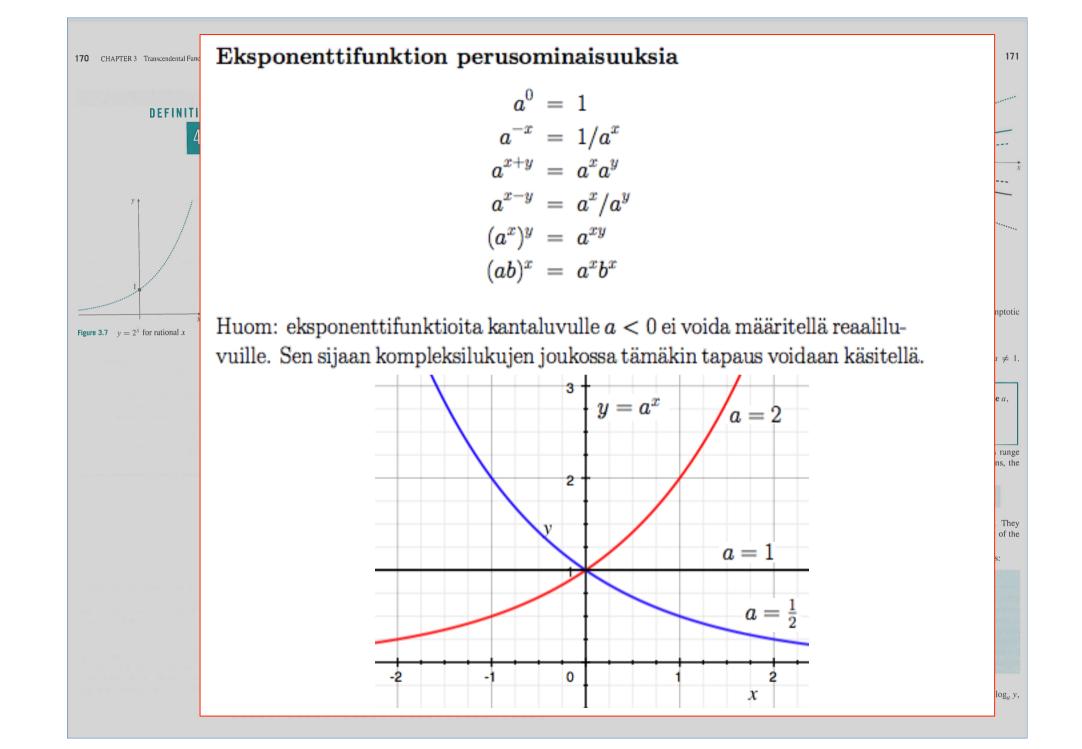

Eksponenttifunktio kantaluvulle a > 0 on näin tullut määriteltyä kaikille reaaliluvuille kuvauksena $f : \mathbb{R} \to \{y | y \in \mathbb{R}, y > 0\}, f(x) = a^x$. Voidaan todistaa, että näin määritelty eksponenttifunktio on jatkuva ja derivoituva koko $\mathbb{R}$:ssä ja että sille pätevät samat laskusäännöt kuin alkuperäiselle kokonaislukujen joukossa määritellylle eksponenttifunktiolle. Vaikka määritelmä on hyvin formaalinen, se antaa kuitenkin käytännön menetelmän laskea funktion $f(x) = a^x$; $a \in \mathbb{R}, a > 0$ likiarvoja mielivaltaisen tarkasti myös irrationaaliselle luvulle x. Esimerkiksi laskimet ja tietokoneet laskevat eksponenttifunktion numeeriset (liki)arvot (ja kaiken muunkin) käyttäen vain rationaalilukuja. Tämä on aina mahdollista, koska rationaalilukujen joukko on reaalilukujen joukon *tiheä* osajoukko.

Huom: Vaihtamalla x:n ja a:n roolit, voimme e.o. tarkastelun perusteella määritellä myös potenssifunktion positiivisille reaaliluvuille kuvauksena

$$f: \{x \in \mathbb{R} | x > 0\} \to \{y \in \mathbb{R} | y > 0\}$$
$$f(x) = x^a; a \in \mathbb{R}.$$

Josa>0on potenssifunktio määritelty myös arvoll
ex=0(ts. f(0)=0). Josa<0,on potenssifunktio määrittele
mätön pisteessäx=0.

Figure 3.7 $y = 2^{x}$ for rational x

DEFINITION

totic

 $a = \frac{1}{10}$

using laws of exponents.

Exponent Logaritmifunktio lf a > 0, t

Olkoon taas a > 0, $a \neq 1$ ja $f(x) = a^x$ a-kantainen potenssifunktio. Määritellään a-kantainen logaritmifunktio (merk. log_a) f:n käänteisfunktiona f^{-1} (joka on olemassa e.m. oletuksilla). Logaritmifunktiolle pätee siis:

$$y = \log_a(x) \Leftrightarrow x = a^y$$

Logaritmifunktion ominaisuuksia

$$\begin{split} \log_a(a^x) &= x \\ a^{\log_a(x)} &= x; \quad x > 0 \\ \log_a(1) &= 0 \\ \log_a(xy) &= \log_a(x) + \log_a(y) \\ \log_a(x/y) &= \log_a(x) - \log_a(y) \\ \log_a(1/x) &= -\log_a(x) \\ \log_a(1/x) &= -\log_a(x) \\ \log_a(x^y) &= y \log_a(x) \\ \log_a(x) &= \frac{\log_b(x)}{\log_b(a)} \quad \text{(kantaluvun vaihto)} \end{split}$$

we can rega $a^{x} =$ EXAMP $r_1 = 3$, we can calc $2^3 = 8$ This gives Exponentia Laws

If a >

(iii) (v) These iden remain true If a =of x; if 0

In this def

How should order to calc numbers x, In Figu rational valu extended to

the whole re

functions are shown in Figure 3.8(a). for every a > 0. Observe that $a^x > 0$ for all a > 0 and all real x and that

Neperin luku e

Ns. Neperin luku, jota yleisesti merkitään symbolilla e määritellään lausekkeen $\left(1+\frac{1}{r}\right)^r$ arvona rajalla $r \to \infty$, ts.

 $e = \lim_{r o \infty} \left(1 + rac{1}{r}
ight)^r.$

(Merkintä "lim" luetaan: "raja-arvo, kun r lähestyy ääretöntä. Raja-arvoista puhutaan lisää jäljempänä).

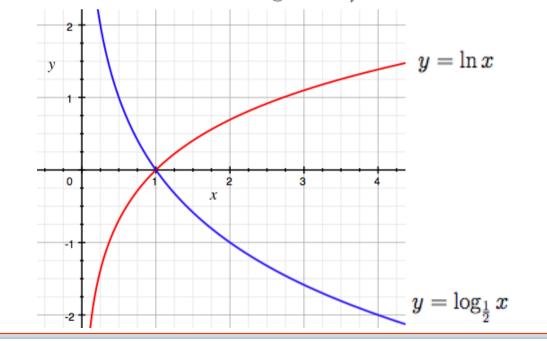
Voidaan osoittaa, että ko. raja-arvo todellakin on olemassa ja että se on irrationaaliluku $e \approx 2.71828...$ Syy Neperin luvun määritelmän muotoon selviää jäljempänä derivaattojen käsittelyn yhteydessä.

Kuten myöhemmin opitaan, eksponenttifunktiolla jonka kantalukuna on e, siis funktiolla $f(x) = e^x$, on se tärkeä ominaisuus, että sen derivaattafunktio on funktio itse, siis $\frac{d}{dx}e^x = e^x$. Tästä ainutlaatuisesta ominaisuudesta johtuu, että ko. funktio on erityisen tärkeä funktioanalyysin kannalta.

Luonnollinen logaritmi

Eksponenttifunktion e^x käänteisfunktio on e-kantainen logaritmi $\log_e(x)$. Sitä kutsutaan *luonnolliseksi logaritmiksi* ja merkitään $\ln(x)$.

Huom: Yleisen logaritmin kantaluvun vaihtokaavan mukaan voidaan mv. a -kantainen logaritmi kirjoittaa luonnollisen logaritmin avulla: $\log_a x = \ln x / \ln a$. Samoin voidaan a -kantainen eksponenttifunktio kirjoittaa e -kantaisena eksponenttifunktiona: $a^x = e^{x \ln a}$. Näin ollen kaikki logaritmi- eksponenttifunktiot voidaan aina lausua funktioiden $\ln x$ ja e^x avulla. Yleisen käytännön mukaan, jos puhutaan vain 'logaritmista' tai 'eksponettifunktiosta' määrittelemättä kantalukua, tarkoitetaan useimmiten nimenomaan funktioita $\ln x$ ja e^x (logaritmifunktion kohdalla tosin joskus 10 -kantaista tai harvemmin 2 -kantaista logaritmia).

198 CHAPTER 3 Transcendental Funct In Exercises 52-55, solve the initial-va 53. $y' = \frac{1}{1+r^2}$ **352.** Hyperbolic F DEFINITI

Hyperboliset funktiot

Eksponenttifunktion avulla määritellään hyödylliset (transkendenttiset) funktiot hyperbolinen sini ja hyperbolinen kosini:

$$\sinh x = \frac{1}{2}(e^x - e^{-x}), \qquad \cosh x = \frac{1}{2}(e^x + e^{-x})$$

sekä, analogisesti trigonometristen funktioiden kanssa hyperbolinen tangentti ja hyperbolinen kotangentti

 $\tanh x = \frac{\sinh x}{\cosh x} = \frac{e^x - e^{-x}}{e^x + e^{-x}}, \qquad \coth x = \frac{\cosh x}{\sinh x} = \frac{e^x + e^{-x}}{e^x - e^{-x}}$

Näennäisen erilaisesta määrittelystään huolimatta hyperbolisilla funktioilla on paljon yhteistä trigonometristen funktioiden kanssa (tämä paljastuu erityisesti kompleksilukujen yhteydessä). Siinä missä trigonometriset funktiot liittyvät yksikköympyrän $x^2 + y^2 = 1$ geometriaan, hyperboliset funktiot liittyvät yksikköhyperbelin $x^2 - y^2 = 1$ geometriaan. Hyperbolisilla funktioilla on paljon trigonometristen funktioiden kanssa analogisia ominaisuuksia. Ne eivät kuitenkaan ole jaksollisia funktioita. Esim:

$$\cosh^2 x - \sinh^2 x = 1$$

$$\cosh(x \pm y) = \cosh x \cosh y \pm \sinh x \sinh y$$

$$\sinh(x \pm y) = \sinh x \cosh y \pm \cosh x \sinh y$$

cked alge-

199

the corre-

 $\cos t$, $\sin t$)

jne.

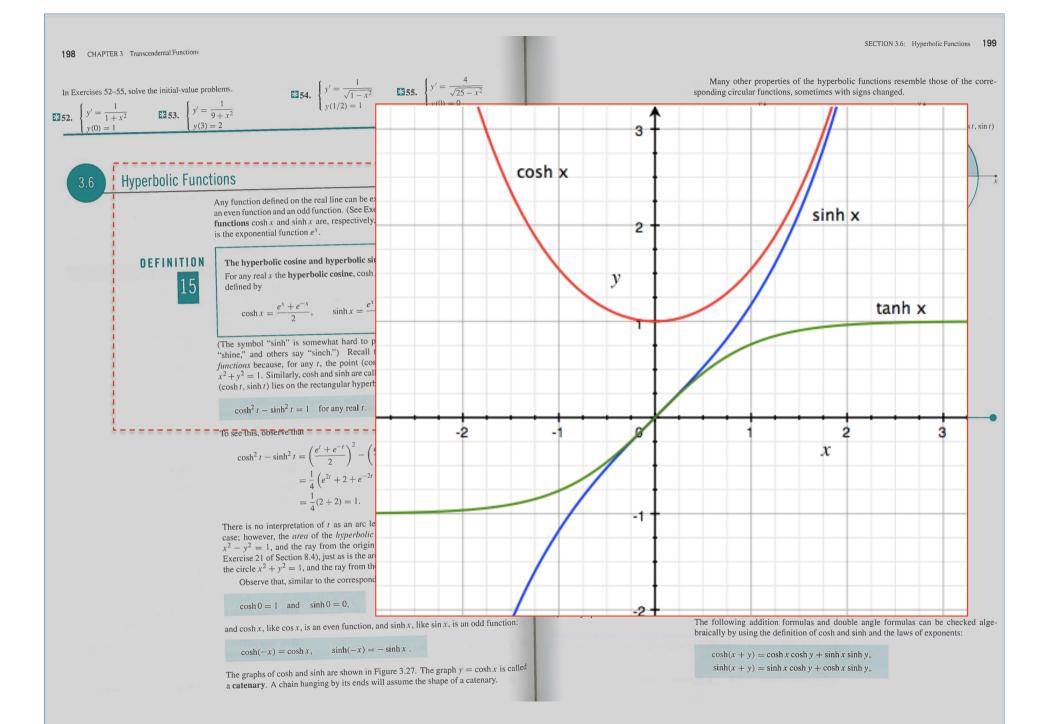

Figure 3.28 The graph of tanh x

$\cosh(2x) = \cosh^2 x + \sinh^2 x = 1 + 2\sinh^2 x = 2\cosh^2 x - 1,$

(See Appendix I.) Therefore, $\cosh(ix) = \frac{e^{ix} + e^{-ix}}{2} = \cos x, \qquad \cos(ix) = \cosh(-x) = \cosh x,$

 $\tanh^{-1} x = \frac{1}{2} \ln \left(\frac{1+x}{1-x} \right)$

(-1 < x < 1).

Hyperboliset käänteisfunktiot (areafunktiot)

DEFINITION

Hyperbolisten funktioiden käänteisfunktioita kutsutaan areafunktioiksi ja merkitään esim: arsinh $x = \sinh^{-1} x$, artanh $x = \tanh^{-1} x$ jne. Funktiot sinh x, tanh x ja coth x ovat bijektioita. Niillä on käänteisfunktio kaikkialla. Sensijaan cosh x ei symmetrisenä funktiona ole bijektio. Vain sen rajoittumalla positiivisiin (tai negatiivisiin) x:n arvoihin on käänteisfunktio. Ne voidaan lausua luonnollisen logaritmin avulla seuraavasti.

$$\operatorname{arsinh} x = \sinh^{-1} x = \ln(x + \sqrt{x^2 + 1})$$

$$\operatorname{arcosh} x = \operatorname{cosh}^{-1} x = \ln(x + \sqrt{x^2 - 1}), \quad x \ge 1$$

itive sign:

ertible on

surprising

of natural

to get the

nula:

$\operatorname{artanh} x = \tanh^{-1} x = \ln\left(\frac{1+x}{1-x}\right), \quad -1 < x < 1$

$$\operatorname{arcoth} x = \operatorname{coth}^{-1} x = \ln\left(\frac{x+1}{x-1}\right), \quad x < -1 \operatorname{tai} x > 1$$

(Todistukset, ks. kurssikirja kpl. 3.6)

Remark The distinction between trigonometric and hyperbolic functions largely disappears if we allow complex numbers instead of just real numbers as variables. If i is the imaginary unit (so that $i^2 = -1$), then

 $e^{ix} = \cos x + i \sin x$ and $e^{-ix} = \cos x - i \sin x$.

